

500 мільйонів Бегуми

Жуль Верн

Переклад з англійської

Переклав Владислав Моторко

Розділ I

Вступ. Містер Шарп

— Справді, ці англійські часописи дуже гарно написані, — сказав собі достойний лікар, відкинувшись на спинку великого шкіряного м'якого крісла.

Доктор Сарразін все своє життя присвятив монологу з собою — одному з багатьох наслідків відсутності розуму.

Це був чоловік років п'ятдесяти, або близько того. Риси його обличчя були витончені: ясні живі очі світилися крізь сталеві окуляри, а вираз лиця, хоч і серйозний, був доброзичливий. Він належав до тих людей, дивлячись на яких, з першого погляду кажеш: "Це чесна людина!"

Незважаючи на ранню годину і легкий стиль одягу, лікар вже поголився і одягнув білу краватку.

У вітальні його готелю в Брайтоні на килимі та на численних стільцях лежали примірники "Таймс", "Дейлі Телеграф" і "Дейлі Ньюз". Було не набагато більше десятої години, а лікар уже встиг прогулятися містом, відвідати лікарню, повернутися до готелю і прочитати в головних лондонських журналах повний звіт про доповідь, яку він зробив два вечори тому на засіданні великої Міжнародної Гігієнічної Конференції про "**Compte globules du sang**", або "обчислювач кров'яних тілець" — прилад, який він винайшов, і який навіть в Англії зберігає свою французьку назву. Перед ним стояла таця для сніданку, накрита білосніжною серветкою, на якій лежала гарно заправлена котлета, чашка гарячого запашного чаю і тарілка з тостами та маслом, які англійські кухарі, завдяки англійським пекарям, вміють готувати досконало.

— Так, — повторив він, — дійсно чудово написано, цього не можна заперечувати. Ось промова президента, відповідь доктора Чіконї з Неаполя, моя власна стаття в повному обсязі, і все це немовби спіймано в повітрі, схоплено і сфотографовано в один момент!

"Доктор Сарразін з Дуе підвівся і звернувся до присутніх. Високоповажний член заговорив французькою і сказав: "Мої аудитори дозволять мені висловлюватися моєю рідною мовою, яку, я впевнений, вони розуміють набагато краще, ніж я можу говорити їхньою.— П'ять стовпчиків дрібним шрифтом!

— Я не можу вирішити, чий репортаж найкращий, "Таймс" чи "Телеграф", кожна з них здається такою точною і такою влучною.

Доктор Сарразін дійшов до цієї точки в своїх роздумах, коли увійшов один з офіціантів закладу – джентльмен, дуже коректно одягнений в чорне, – і, пред'явивши картку, поцікавився, чи "місьє вдома" для відвідувача.

Це найменування "Місьє" англійці вважають за необхідне дарувати без розбору кожному французу – так само, як вони вважали б це порушенням усіх правил ввічливості, якби вони не звернулися до італійця як "синьйора", а до німця як "герра". Можливо, в цілому звичай хороший – він, безумовно, має перевагу в тому, що відразу вказує на національності.

Неабияк здивований, почувши про відвідувача в країні, де він ні з ким не був знайомий, лікар взяв картку і з ще більшим здивуванням прочитав наступну адресу:

Містер Шарп,

солісітор,

93, Саутгемптон Роу, Лондон.

Він знав, що "солісітор" означає те, що слід називати "avocat" і означає юриста, який поєднує в собі функції адвоката, прокурора і нотаріуса.

— Яка справа може бути до мене у містера Шарпа? — подумав лікар.

— Чи міг я потрапити в якусь халепу, не знаючи про це? Ви впевнені, що ця картка призначена для мене? — запитав він.

— О так, місьє!

— Що ж, дозвольте джентльменові зайти.

До кімнати увійшов молодий чоловік, якого лікар відразу ж зарахував до великої родини "голів смерти". Тонкі сухі губи, відтягнуті назад від довгих білих зубів, порожнисті скроневі кістки, що проступали під шкірою, наче пергамент, обличчя мумії та маленькі сірі очі, гострі, як голки, цілком виправдовували цей титул. Решта скелета, від п'ят до потилиці, була прихована від очей під пальтом у великий шаховий візерунок; Його рука вхопилася за лакову шкіряну сумку.

Цей чоловік увійшов, поспішно вклонився, поклав сумку і капелюх на землю, сів у крісло, не чекаючи, поки йому запропонують, і почав свою розповідь словами: "Вільям Генрі Шарп-молодший, з фірми "Біллоуз, Грін, Шарп і Ко." Маю честь розмовляти з доктором Сарразінім?"

— Так, сер.

— Франсуа Сарразін?

— Це, безумовно, моє ім'я.

— З Дуге?

— Я живу в Дуге.

— Вашого батька звали Ісидор Сарразін?

— Звали.

— Давайте зробимо висновок, що ним був Ісидор Сарразін.

Містер Шарп дістав з кишені блокнот, проконсультувався з ним і продовжив, — Ісидор Сарразін помер у Парижі в 1857 році, 6-й округ, вулиця Таранна, номер 54 — готель "Еколь", нині знесений.

— Абсолютно правильно, — сказав лікар, все більше і більше дивуючись. — Але чи не будете Ви такі ласкаві пояснити?

— Його матір, — продовжував незворушний містер Шарп, — звали Жюлі Ланжеволь, родом з Бар-ле-Дюка, дочка Бенедикта Ланжеволя, який мешкав у провулку Лоріюль, і померла 1812 року, про що свідчать муніципальні реєстри згаданого містечка, — ці реєстри є цінною установою, сер, дуже цінною. Гм...гм... і сестра Жана Жака Ланжеволя, барабанного майора з 36-ого полку.

— Запевняю Вас, — перебив доктор Сарразін, збентежений цим близьким знайомством з його родоводом, — що Ви краще поінформовані в цих питаннях, ніж я сам. Це правда, що прізвище моєї бабусі було Ланжеволь, і це все, що я знаю про неї.

— Близько 1807 року вона покинула місто Бар-ле-Дюк разом з Вашим дідом, Жаном Сарразіним, за якого вийшла заміж у 1799 році. Вони оселилися в Мелені, де він працював бляхарем, і де в 1811 році померла Жюлі Ланжеволь, дружина Сарразіна, залишивши тільки одну дитину, Ісидора Сарразіна, Вашого батька. З того часу, аж до дати його смерті, виявленої в Парижі, нитка втрачається.

— Можу пояснити, — сказав лікар, зацікавлений цією дивовижною точністю, — мій дідусь оселився в Парижі заради освіти сина, якого він присвятив медичній професії. Він помер 1832 року в Палезо, поблизу Версаля, де мій батько практикував як лікар, і де я народився 1822 року.

— У Вас нема братів чи сестер?

— Ні. Я був єдиним сином, моя мати померла через два роки після мого народження. А тепер, пане, Ви мені скажете?

Містер Шарп підвівся.

— Раджа Брая Джовахір Мотуранатх, — сказав він, вимовляючи імена з повагою, яку виявляє кожен англієць до титулу, — я щасливий, що знайшов Вас і можу першим Вас привітати.

— Чоловік божевільний, — подумав лікар, — це зовсім не рідкість серед цих "голів смерті".

Адвокат прочитав цю думку в його очах.

— Я анітрохи не божевільний, — спокійно сказав він.

— На даний момент Ви є єдиним відомим спадкоємцем титулу раджі, який Жан Жак Ланжеволь, що став натуралізованим британським підданим у 1819 році, успадкував від своєї дружини Бегуми Гокул і помер у 1841 році, залишивши тільки одного сина, ідіота, який помер без проблем в 1869 році — дозволив собі припустити генерал-губернатор провінції Бенгалія.

— За останні тридцять років вартість маєтку зросла приблизно до п'яти мільйонів фунтів стерлінгів. Він залишався секвестрованим і перебував під опікою. Майже весь інтерес йшов на примноження капіталу ще за життя недоумкуватого сина Жана Жака Ланжеволя.

— У 1870 році вартість спадщини була визначена в круглих цифрах і становила двадцять один мільйон фунтів стерлінгів, або п'ятсот двадцять п'ять мільйонів франків.

На виконання наказу юридичного суду Агри, підписаного в Делі і підтвердженого Таємною радою, вся земельна і особиста власність була продана, а реалізована сума була передана в Банк Англії.

— Фактична сума становить п'ятсот двадцять сім мільйонів франків, які Ви зможете зняти чеком, як тільки доведете свою генеалогічну ідентичність у Канцлерському суді. А поки що я уповноважений банкірами "Троллоп, Сміт і Ко" пропонувати Вам аванс на будь-яку суму.

Кілька хвилин доктор Сарразін сидів, як скам'янілий, не в силах вимовити жодного слова; потім, вражений переконанням, що ця прекрасна історія не має під собою жодного підґрунтя, він тихо промовив, — Зрештою, сер, де ж докази цього, і яким чином Ви дізналися про мене?

— Докази тут, сер, — відповів містер Шарп, постукуючи по своїй блискучій шкіряній сумці. Щодо того, як я Вас знайшов, то це було дуже просто — я шукав Вас протягом п'яти років. Наша фірма спеціалізується на пошуку спадкоємців численних статків, які з року в рік залишаються у спадок у британських домініонах.

— Протягом п'яти років питання про спадщину Бегуми Гокул забирало всю нашу винахідливість і активність. Ми провели розслідування в усіх напрямках, переглянули сотні родин з Вашим прізвищем, але так і не знайшли Ісидора Сарразіна. Я вже був майже переконаний, що у всій Франції немає жодної людини з таким ім'ям, коли вчора вранці прочитав у "Дейлі Ньюз" звіт про засідання Гігієнічної конференції і побачив, що серед її членів був доктор Сарразін, про якого я ніколи раніше не чув.

— Миттєво звернувшись до своїх нотаток і сотень паперів на тему цього маєтку, я з подивом з'ясував, що містечко Дуге зовсім уникло нашої уваги.

— З переконанням, що я натрапив на правильний слід, я сів у поїзд до Брайтона, побачив, як Ви виходите зі зборів, і всі сумніви розвіялися. Ви — живий образ Вашого двоюрідного діда Ланжеволя, світлина якого збереглася з портрета індійського художника Сараноні.

Пан Шарп дістав зі свого кишенькового записника знімку і передав її доктору Сарразіну.

На ньому був зображений високий чоловік з розкішною бородою, в тюрбані з чубчиком, і в багатій парчевій мантиї.

Він сидів за манерою звичайних портретів генералів в армії, начебто складаючи плян нападу, при цьому уважно дивлячись на глядача.

На фоні тьмяно видніється дим битви і кінна хода.

— Погляд на ці папери повідомить Вас з цього приводу краще, ніж я, — вів далі містер Шарп, — я залишу їх Вам, і повернуся через пару годин, якщо Ви дозволите мені виконувати Ваші розпорядження.

Сказавши це, містер Шарп витягнув з глибини свого саквояжу сім чи вісім пачок документів: деякі друковані, деякі рукописні. Поклав їх на стіл і вийшов з кімнати, пробурмотівши, — Маю честь побажати раджі Браї Джовахіру Мотуранатху дуже доброго ранку.

Частково переконаний, частково висміявши ідею, лікар взяв папери і почав їх переглядати.

Швидкого огляду вистачило, щоб переконатися в правдивості заяв пана Шарпа і розвіяти його сумніви. Серед друкованих документів він прочитав наступне:

"Докази, представлені Високоповажним Лордам Таємної Ради Її Величності 5 січня 1870 року, що стосуються вакантного правонаступництва Бегуми Гокул з Раггінахри, в Бенгалії. Суть справи. Питання стосується прав володіння певними земельними володіннями разом з різноманітними будівлями, палацами, торговими закладами, селами, особистим майном, скарбами, зброєю і т.д., і т.п., що складають спадщину Бегуми Гокул з Раггінахри.

З доказів, поданих до цивільного трибуналу Агри та Вищого суду в Делі, випливає, що в 1819 році Бегума Гокул, вдова раджі Лакмісура, яка володіла значними статками, вийшла заміж за іноземця французького походження на ім'я Жан Жак Ланжеволь.

Цей іноземець, який до 1815 року служив у французькій армії майором-барабанщиком у 36-му легкому кавалерійському полку, після розформування армії Луари відправився до Нанта в якості супервантаж на торговому судні.

Він дістався Калькутти, пройшов углиб країни і швидко отримав призначення військовим інструктором у невеликій місцевій армії, яку раджа Лакмісур мав право утримувати. У цій армії він дослужився до головнокомандувача, а невдовзі після смерті раджі отримав руку його вдови.

Зважаючи на різні важливі послуги, надані Жаном Жаком Ланжеволем англійським резидентам в Агрі, він був визнаний британським підданим, а генерал-губернатор Бенгалії отримав для чоловіка Бегуми титул раджі Браї Джовахіра Мотуранатха, що було назвою одного з найзначніших її маєтків. Бегум померла 1839 року, залишивши все своє багатство і майно Ланжеволлю, який пережив її лише на два роки.

Їхня єдина дитина була імбіцилом з дитинства, і її одразу ж віддали під опіку. Спадщина ретельно управлялася піклувальниками аж до його смерті, яка настала в 1869 році.

У цієї величезної спадщини немає жодного відомого спадкоємця. Суди Агри і Делі постановили продати її на аукціоні за заявою місцевої влади, що діє в інтересах держави, і ми маємо честь просити лордів Таємної ради підтвердити їхнє рішення..." і т.д. Далі йшли підписи.

Копії юридичних документів з Агри та Делі, акти купівлі-продажу, звіт про зусилля, докладені у Франції, щоб знайти найближчих родичів сім'ї Ланжеволь, і ціла маса переконливих доказів подібного характеру не залишили доктору Сарразіну місця для сумнівів або вагань.

Між ним і п'ятсот двадцятьма сімома мільйонами франків, що зберігаються в сейфах Банку Англії, був лише один крок – виготовлення автентичних свідоцтв про певні народження і смерті.

Такого удару фортуни було досить, щоб засліпити уяву навіть найтверезішої людини; добрий лікар не міг розглядати його без якихось емоцій. Але це було короткотривалим явищем, і виражалось просто швидкою ходою по квартирі туди-сюди, впродовж кількох хвилин.

Швидко опанувавши себе, він звинуватив себе в слабкості, що піддався цьому гарячковому хвилюванню, кинувся в крісло і на деякий час занурився в глибокі роздуми.

Потім, раптово підвівшись, він продовжив ходити взад-вперед, а очі його сяяли чистим світлом, ніби в грудях горіла благородна і щедра ідея. Здавалося, він вітав, пестив, заохочував і, врешті-решт, прийняв її.

У двері постукали. Містер Шарп повернувся.

— Тисяча пардонів за мої сумніви щодо правильності Ваших відомостей, — сердечно промовив лікар. — Тепер Ви бачите, що я абсолютно переконаний і надзвичайно вдячний Вам за завдані клопоти.

— Зовсім ні — просто бізнес на шляху моєї професії, і нічого більше, — відповів пан Шарп. — Чи можу я сподіватися, що раджа залишиться нашим клієнтом?

— Це цілком зрозуміло. Я віддаю всю справу у Ваші руки. Я тільки прошу Вас утриматися від надання мені цього абсурдного титулу.

"Абсурдного! Титул вартістю двадцять мільйонів!" — це могли бути слова містера Шарпа, але він відповів, — Звичайно, сер, якщо Ви цього бажаєте. Як Вам буде завгодно, сер. Зараз я збираюся повернутися потягом до Лондона, де чекатиму на Ваші розпорядження.

— Можу я залишити собі ці документи? — запитав лікар.

— Безперечно — ми зберігаємо копії.

Доктор Сарразін залишився на самоті. Він сів за свій стіл, дістав аркуш паперу і написав наступне:

"Брайтон, двадцять восьме жовтня

МОЯ ЛЮБА ДИТИНО,

Ми стали володіти величезним станом, багатством абсурдно колосальним. Не думай, що я з'їхав з глузду, але прочитай друковані папери, вкладені до мого листа. Там ти ясно побачиш, що я є спадкоємцем корінного титулу в Індії і суми, еквівалентної багатьом мільйонам франків, фактично покладеної на депозит у Банку Англії.

Я можу бути впевненим у почуттях, з якими ти, мій дорогий Отто, сприймеш цю новину. Ти усвідомиш, як і я сам, нові обов'язки, які таке багатство накладе на нас, і небезпеку, в якій ми перебуваємо, коли нас спокусять використовувати його нерозумно.

Минула лише година відтоді, як я дізнався про цей факт, а всепоглинаюче почуття відповідальності, здається, вже зменшує ту насолоду, яку воно спочатку дарувало мені, коли я думав про тебе. Ця зміна може бути фатальною, а не щасливою для нашої долі. У скромному становищі піонерів науки ми були задоволені і щасливі в невідомості. Чи повинні ми й надалі залишатися такими? Сумніваюся, хіба що (дозволю собі висловити

думку, яка промайнула у мене в голові), якщо тільки ця сама удача не стане в наших руках новим потужним двигуном науки, могутнім знаряддям у великій справі цивілізації і прогресу! Ми ще поговоримо про це. Напиши мені якнайшвидше, яке враження справила на тебе ця чудова новина, і нехай твоя мати почує про неї від тебе. Як розсудлива жінка, я переконаний, що вона сприйме її спокійно. Що ж до твоєї сестри, то вона ще надто молода, щоб щось подібне могло запаморочити їй голову. Крім того, її маленька голівка дуже твереза, і навіть якби вона могла зрозуміти все, що означає ця зміна нашого становища, я впевнений, що вона сприйняла б це спокійніше, ніж будь-хто з нас.

Передавай Максу мої сердечні вітання, з ним я пов'язую всі свої пляни в будучині.

Твій люблячий батько,

ФРАНСУА САРРАЗІН."

Цей лист, разом з більш важливими паперами, був адресований до:

Місьє Октавій Сарразін,

Студент Вищої школи мистецтв і мануфактур,

32, Вулиця Короля Сицилії,

Париж.

Тоді лікар одягнув пальто, взяв капелюх і пішов на Конференцію.

За чверть години гідний чоловік забув про свої мільйони.

Розділ II

Пара приятелів

Син доктора Сарразіна, Октавій, був не зовсім тим, кого можна назвати дурнем. Він не був ні тупицею, ні генієм, ні страшком, ні красенем, ні високим, ні низьким, ні смаглявим, ні світлим. Його колір обличчя був горіхово-коричневий, і загалом він був середньостатистичним представником середнього класу.

У школі він ніколи не займав дуже високих місць, хоча час від часу отримував призи. Він провалився на першому іспиті для вступу до Інженерного коледжу, але з другої спроби його прийняли, хоча й без особливих похвал.

У його характері була відсутня рішучість – його розум задовольнявся невизначеністю; Він був одним з тих людей, які задоволені загальним уявленням про предмет, і які ходять по життю при місячному світлі.

Такі люди плывуть за велінням долі, як пробки на гребнях хвиль. Їх заносить то до екватора, то до полюса, залежно від того, куди дме вітер – на північ чи на південь. Випадок вирішує їхню долю.

Якби доктор Сарразін краще розумів характер свого сина, він, можливо, не став би писати цього листа; але наймудріший чоловік може бути сліпим батьком.

На щастя для Октавія, у шкільні роки він потрапив під вплив енергійної натури, яка своєю силою керувала ним для його ж блага, хоча й дещо тиранічно. Він зав'язав тісну

дружбу з одним зі своїх компаньйонів, Максом Брукманом, уродженцем Ельзасу, на рік молодшим за нього, але значно переважаючим його фізичною, інтелектуальною та моральною силою.

Макс Брукман, який залишився сиротою у віці дванадцяти років, успадкував невеликий дохід, якого вистачало лише на те, щоб покрити витрати на освіту. Його життя в коледжі було б одноманітним, якби він не проводив вакації з Октавієм, або Отто, як він називав свого друга, у нього вдома.

Молодий ельзасець дуже скоро відчув себе членом сім'ї доктора Сарразіна. Під холодною зовнішністю ховалася тепла і чутлива натура, і він вважав, що зобов'язаний на все життя тим, хто для нього, як батько і мати.

Він обожнював доктора Сарразіна, його дружину та їхню гарненьку вдумливу донечку; його серце розширювалося під впливом їхньої доброти, і він дуже хотів бути їм корисним, допомагаючи Жаннетті, яка дуже любила вчитися, просуватися в навчанні, ретельно розвивати її чудові здібності та твердий, розсудливий розум, і водночас він мріяв, щоб Отто став таким же хорошим чоловіком, як і його батько. Він добре знав, що останнє завдання аж ніяк не таке легке, як перше, але Макс був сповнений рішучості досягти своєї подвійної мети.

Макс Брукман був одним з тих вірних і галантних чемпіонів, яких Ельзас щороку виряджає на битву на велику арену життя в Парижі.

Ще дитиною він вирізнявся силою і гнучкістю своїх м'язів, а також жвавістю і кмітливістю розуму. Внутрішньо сповнений життя і відваги, ззовні він демонстрував сильний м'язовий розвиток, а не витончені пропорції. У коледжі він досягав успіху в усьому, за що б не брався, чи то спорт, чи навчання. Щорічно збираючи врожай нагород, він вважав, що рік прожитий даремно, якщо йому не вдасться здобути все, що було в його силах.

У двадцять років він був великий, міцний і в чудових кондиціях; його рухи були жваві, а добре сформована голова свідчила про неабиякий розум. Коли він вступив до колегіуму, того ж року, що й Октавій, він був другим, і мав намір бути першим, коли прийде час залишати його.

Якби не наполеглива енергія, що підштовхувала його вперед, Октавій ніколи не вступив би туди. Протягом цілого року Макс підганяв і підштовхував його до роботи, регулярно примушував його досягати успіху. Він ставився до друга зі слабкою і нестійкою натурою з доброзичливим співчуттям, як лев до маленького цуценяти. Йому подобалося відчувати, що він може жити цю паразитичну рослину з надлишку свого власного соку і змусити її розквітати і цвісти поруч з ним.

Війна 1870 року спалахнула наприкінці одного з їхніх семестрів. Макс, сповнений патріотичної скорботи через долю, яка загрожувала Страсбургу та Ельзасу, поспішив записатися до 3-го полку легкої піхоти. Отто, як називав його Макс, і як ми будемо називати в майбутньому, одразу ж пішов за його прикладом.

Пліч-о-пліч двоє друзів, розмістившись на аванпостах Парижа, пройшли через сувору облогу кампанію. При Шампіньоні Макс отримав кулю в праву руку, при

Бюзенвалі – погон на ліве плече. Отто не отримав ні поранення, ні нагороди. Це не могло бути його провиною, адже він всюди слідував за своїм другом, ледь відстаючи від нього на півдюжини ярдів*. Але ці півдюжини мали велике значення.

*1 ярд = 91,44 [см](#).

Після укладення миру друзі відновили навчання, разом винаймаючи скромні апартаменти неподалік від коледжу.

Недавні нещастя Франції – втрата нею Лотарингії та Ельзасу – загартували характер Макса, він відчував і говорив по-чоловічому.

— Це покликання молоді Франції, — казав він, — виправляти помилки своїх батьків. Лише справжньою наполегливою працею це можна зробити.

Макс прокидався щоранку о п'ятій годині і змушував Отто робити те саме. Він зобов'язав його бути пунктуальним на заняттях, і ніколи не втрачав його з поля зору під час відпочинку.

Вечір був присвячений навчанню, з рідкісними перервами на викурювання люльки або чашку кави. О десятій годині вони йшли відпочивати, їхні серця були задоволені, а мізки добре наповнені.

Час від часу гра в більярд, вдало підібрана п'єса чи концерт, поїздка до лісу Вер'єр, прогулянка за місто, двічі на тиждень заняття з фехтування та боксу – такими були їхні розваги.

Час від часу Отто, кидаючи цікаві погляди на вельми сумнівні розваги інших студентів, робив слабкі спроби бунту і говорив про те, що хоче піти до Цезаря Леру, який "вивчав право" і проводив більшу частину часу в півній Сент-Мішель; але Макс ставився до цих фантазій з таким презирством і глузуванням, що вони зазвичай легко вщухали.

29 жовтня 1871 року, близько сьомої години вечора, двоє друзів сиділи, як вони звикли, пліч-о-пліч за одним столом, з затіненою лампою між ними.

Макс працював над проблемою з прикладної математики, пов'язаною зі стійкістю блоків, і вкладав у свій предмет все своє серце і душу.

Отто безтурботно присвятив себе справі, яка, як йому здавалося, мала набагато більше значення – варінню кави. Це була одна з небагатьох речей, в яких, як він лестив собі, він справді досяг успіху, можливо, тому, що мав щоденну практику, і таким чином на кілька хвилин відволікався від клопіткої справи піднесення рівнянь до квадрата, яка, на його думку, зайшла у Макса надто далеко.

Крапля за краплею він пропускав окріп крізь товстий шар порошкоподібного мокко, і мав би бути задоволений таким безтурботним щастям, але його дратувала самовіддана праця Макса, і він відчував непереборне бажання перервати його.

— Було б непогано купити перколятор, — сказав він раптом, — Цей давній і урочистий метод фільтрації є ганьбою для нашої сучасної цивілізації.

— Купи перколятор, можливо, це допоможе тобі не витратити годину щовечора на цю куховарську справу. — відповів Макс і повернувся до свого завдання.

"Внутрішня частина склепіння – це еліпсоїд; нехай $A B C D$ – головний еліпс, який

містить дві осі, OA , що дорівнює α , OB , що дорівнює β , а найменша вісь $OO'S'$ вертикальна і дорівнює γ ; тоді те, що підтримує еліптичне склепіння..."

У цей момент у двері постукали.

— Лист для місьє Октавія Сарразіна.

Можна собі уявити, що цей молодий джентльмен дуже зрадив такій перерві!

— А! Від мого батька, це його рука, я бачу. Це щось на зразок листа! — вигукнув він, зважуючи пачку паперів у руці.

Макс знав, що лікар перебуває в Англії. Тиждень тому він був у Парижі по дорозі туди і пригостив обох хлопців вечерею, гідною імператора, в Пале-Роялі; адже хоча це колись знамените місце вже давно вийшло з моди, доктор Сарразін продовжував вважати його центром паризького смаку та вишуканости.

— Розкажи мені, що твій батько каже про свою конференцію з гігієни, — сказав Макс. — Це була гарна думка з його боку — поїхати туди; французькі "саванти"(вчені) схильні бути надто ексклюзивними.

І Макс повернувся до свого завдання.

"Допоміжний еліпсоїд буде утворений іншим подібним еліпсоїдом з центром у точці O на вертикалі OS .

Нехай $F F F$ — фокуси трьох головних еліпсів, тоді знайдемо допоміжний еліпс і гіперболу, спільними осями яких є..."

Крик Отто змусив його підняти голову.

— У чому справа? — запитав він з якоюсь тривогою, побачивши, як зблід його друг.

— Прочитай це! — вигукнув Отто, абсолютно приголомшений отриманою новиною.

Макс взяв листа, прочитав його до кінця, прочитав вдруге, переглянув вкладені документи і сказав, — Це цікаво!

Потім він набив люльку і методично запалив її.

Отто спостерігав за ним, хвилюючись за його думку.

— Думаєш, це може бути правдою? — вигукнув він задушливим голосом.

— Правда? — бути певним, так. У твого батька занадто багато здорового глузду, його судження занадто добре, щоб дозволити йому прийняти необдуману настільки добре підтверджене твердження, як це. Крім того, докази є, це насправді абсолютно очевидно.

Тепер люлька була запалена.

Макс продовжив свою роботу.

Отто сидів, опустивши руки, не в змозі навіть допити каву, не кажучи вже про те, щоб з'єднати дві думки до купи.

Він не мовчав, просто щоб переконати себе, що не спить.

— Але, кажу, Максе, якщо це правда, то це вже занадто! Всі ці мільйони! Зауваж, це величезні статки!

— Макс підняв голову і кивнув — Так, величезний — це саме те слово. Швидше за все, у Франції немає жодного такого, у США — кілька, в Англії — п'ять-шість, не більше п'ятнадцяти-двадцяти таких слів у всьому світі.

— І титул в додачу до угоди! — продовжив Отто. — Іноземний титул – що це таке? Подивимось – "раджа"! Не те, щоб я коли-небудь прагнув мати титул, але якщо вже він трапляється, то чому б не звучати більш велично, ніж просто "Сарразін".

Макс випустив клубок диму і не промовив жодного слова. У цьому диму виразно прозвучало: "Пух! Пух!"

— Авжеж, — вів далі Отто, — я ніколи не повинен був ставити 'de' перед своїм ім'ям або припускати чогось високозвучного, як це роблять деякі люди; але успадкувати справжній титул і посісти місце серед великих князів Індії, без жодного шансу на сумнів чи плутанину!

Люлька продовжувала пихкати: "Пух! Пух!"

— Мій любий друже, — рішуче сказав Отто, — ти можеш говорити, що хочеш, але я можу сказати тобі, що у нас з тобою, як кажуть англійці, "a good deal in blood". (Прим.перек. Дослівно перекладається, як "хороша угода в крові", що виражає вроджену здатність до заключення вигідних домовленостей)

Він зупинився, помітивши глузливую посмішку в очах Макса, і повернувся до споглядання своїх мільйонів.

— Ти пам'ятаєш, Максе, як Біном – наш старий вчитель арифметики – щороку на першому уроці переконував нас, що п'ятсот мільйонів – це число, яке не під силу досягнути одному людському розуму без допомоги письмових цифр? Треба врахувати, що людині, яка витрачає по франку щохвилини, знадобилося б понад тисячу років, щоб віддати таку суму. Дійсно, дивно думати, що хтось успадкував п'ятсот мільйонів франків!

— П'ятсот мільйонів франків? — вигукнув Макс з більшою зацікавленістю, ніж досі показував. — Сказати тобі, що найкраще ти можеш зробити? Віддай їх Франції для виплати викупу, вона потребує лише вдесятеро більше!

— Заради Бога, не пропонуй цього моєму батькові! — вигукнув Отто, виглядаючи дуже наляканим. — Він справді може погодитись. Можу тобі сказати, що у нього вже є певна ідея в голові. Певні інвестиції він, звичайно, може зробити, але принаймні дозвольте нам мати інтерес.

— Ми зробимо з тебе справжнього фінансиста! — сказав Макс. — Щось мені підказує, мій бідолашний Отто, що для твого батька, з його прямим, інтелігентним розумом, було б краще, якби це велике багатство було більш розумного розміру. Я волів би бачити тебе з доходом у п'ять-двадцять тисяч, який ти ділив би зі своєю доброю сестричкою, а не з цією величезною золотою горою!

І Макс повернувся до своєї роботи.

Щодо Отто, то він ніяк не міг заспокоїтися і вовтузився по кімнаті, аж поки його друг не втратив терпіння і не сказав, — Вийди краще прогуляйся, Отто, адже очевидно, що сьогодні ти ні на що не годишся!

— Ти маєш рацію! — відповів Отто, який радісно вхопився за цей привід, щоб не навчатись, і, схопивши капелюха, цокнув униз, і незабаром опинився на вулиці.

Він зупинився під яскравим газовим ліхтарем і ще раз перечитав батькового листа.

Він хотів переконатися, що це не сон.

— П'ятсот мільйонів франків! — повторював він.

— Це щонайменше двадцять п'ять мільйонів на рік. Якщо ж мій батько даватиме мені лише один мільйон на рік — скажімо, шокварталу чи щопівроку — який я буду щасливий, який я буду щасливий! Гроші можуть зробити так багато. Я впевнений, що я повинен їх чудово використати. Я ж не дурень — ні краплі. Хіба я не вступив до коледжу? А потім цей титул! Я впевнений, що легко зможу підтримувати його гідність.

Проходячи повз, він зазірав у всі крамниці.

— У мене буде гарний будинок, коні, один для Макса, звичайно. Я розбагатію, і він теж розбагатіє. Тільки подумати! П'ятсот мільйонів! Але якось так сталося, що зараз прийшло багатство, і мені здається, ніби я того очікував. Щось шепотіло, що не варто мені все життя сидіти над книжками і плянами.

Поки Отто прокручував ці думки в голові, він проходив під аркадами вулиці Ріволі. Дійшовши до Єлисейських полів, він повернув на Рю Рояль і вийшов на бульвари.

Розкішні вітрини крамниць, на які раніше він дивився з байдужістю, як на абсолютно непотрібні для нього речі, тепер привертали його жваву увагу, оскільки він з трепетом і захопленням думав про те, що будь-якої миті може заволодіти будь-яким або всіма цими речами.

— Для мене, — казав він сам до себе, — для мене виробляється весь цей тонкий льон, всі ці вишукані м'які тканини; для мене годинникарі конструюють годинники і хронометри; для моєї насолоди блискуче сяйво театру і опери проливає своє сліпуче світло, скрегочуть скрипки, примадонни співають свої чарівні арії. Для мене торговці кіньми тренують чистокровних скакунів, а в кафе "Англес" палахкотять вогні. Весь Париж мій! Все в моєму розпорядженні! Подорожувати! Звичайно, я буду подорожувати. Я відвідаю свої індійські володіння. Не виключено, що одного дня я куплю пагоду, жерців і всіх інших, а також ідолів зі слонової кістки, щоб поторгуватися. У мене будуть власні слони! У мене будуть чудові рушніці і гвинтівки — піду полювати на тигрів. І я повинен мати гарний човен. Човен, про що я думаю? Прекрасна парова яхта, ось що я повинен мати — пливти, куди захочу, зупинятися, коли захочу. До речі, я повинен повідомити цю новину моїй матері. Припустимо, я поїду до Дуе? Але ж коледж. Хоча, яка мені тепер користь від коледжу?

— Але Макс, я повинен дати йому знати. Я повинен надіслати йому повідомлення. Звичайно, він зрозуміє, що за нинішніх обставин я поспішаю побачитися з мамою і сестрою.

Отто зайшов до офісу і відправив телеграму, щоб повідомити своєму другові, що він поїхав і повернеться через кілька днів. Потім, спіймавши таксі, він поїхав на кінцеву станцію Північної залізниці.

Вмостившись у кутку карети, він продовжував втілювати свої мрійливі фантазії, аж поки о другій годині ночі не прибув до Дуе; поспішив до батькового дому і так голосно задзвонив у нічний дзвін, що не лише родина, а й усі сусіди прокинулися від його дзвону. З різних вікон вигулькнули голови в нічних ковпаках.

- Хтось дуже хворий! Хто це може бути? — цікавилися одні й інші.
- Доктора немає вдома! — крикнув старий служник з вікна на горищі.
- Це я! Отто! Спускайся іпусти мене, Фаншоне!

Після десятихвилинної затримки Отто впустили до будинку. Його мати і сестра, нашвидкуруч переодягнувшись у халати, спустилися донизу, нетерпляче чекаючи, щоб дізнатися про причину цього візиту.

Лист лікаря, зачитаний вголос, пояснив таємницю.

Мадам Сарразін спочатку була абсолютно приголомшена. Вона зі сльозами радості обійняла сина і доньку; вона була на боці ентузіаста науки, і всі свої надії і прагнення зосередила на своїх дітях. Вона малювала для них блискуче і щасливе майбутнє.

Вона була впевнена, що Отто судилося зробити великі справи. Відтоді, як він вступив до колегіуму, вона подумки вважала цей скромний і корисний коледж для молодих інженерів розплідником видатних людей. Її турбувало лише те, що їхні обмежені кошти можуть стати перешкодою або принаймні труднощами на шляху блискучої кар'єри її сина і, зрештою, вплинути на життєве становлення її доньки. Але тепер, коли вона настільки зрозуміла новину, повідомлену в листі чоловіка, що відчула, що ці побоювання були безпідставними, і була повністю задоволена.

Мати і син провели більшу частину ночі в розмовах і складанні плянів, в той час як Жаннетт, щаслива в сьогодні, не звертаючи уваги на будучину, міцно спала в кріслі.

— Ти не згадав про Макса, — сказала мадам Сарразін своєму синові. — Хіба ти не показав йому листа свого батька? Що він про це каже?

— О, Ви знаєте Макса! — відповів Отто. — Він гірший за філософа — він стоїк. Гадаю, він боїться, що такий величезний статок вплине на нас! Я кажу на нас, але він не боїться за мого батька, на чий здоровий глузд і розсуд, як він каже, він може покластися. Але для Вас, мамо, і Жаннетт, і особливо для мене, він чітко сказав, що вважав за краще б мати дохід у кілька тисяч на рік.

— Можливо, Макс не дуже помиляється, — відповіла мадам Сарразін, дивлячись на сина. — Раптове володіння великими багатствами таїть в собі небезпеку для деяких натур.

Жаннетт прокинулася і почула останні слова матері.

— Хіба Ви не пам'ятаєте, мамо, — сказала вона, підводячись і потираючи очі, повернулася до своєї маленької спальні, — хіба Ви не пам'ятате, як одного разу сказали мені, що Макс завжди має рацію. Я, зі свого боку, вірю в те, що каже наш друг Макс. — І, поцілувавши матір, Жаннетт відійшла.

Розділ III

Вплив новини

Увійшовши до залі, де проходило четверте засідання Гігієнічної конференції, доктор Сарразін відчув, що його приймають з незвичними для нього знаками поваги.

Високоповажний лорд Гландовер, президент і голова зібрання, до цього часу не зглянувся, щоб показати, що знає про існування французького лікаря.

Цей вельможа був високопоставленою особою, в обов'язки якої входило оголошувати конференцію відкритою або закритою, а також, згідно зі списком, що лежав перед ним, надавати слово різним доповідачам, які мали виступити перед присутніми.

Він звично тримав праву руку на грудях застебнутого на всі ґудзики пальта, але не тому, що вона отримала травму і потребувала підтримки, а лише тому, що серед англійських скульпторів було прийнято зображати державних діячів у такій незручній позі.

Його бліде гладке обличчя, поцятковане червоними плямами, увінчане перукою з волосся світлого кольору, зачесаного високо на маківці, яка явно належала порожній голові, мало вигляд сміховинної застигlosti і безглуздої серйозности. Лорд Гландовер міг бути зроблений з дерева чи картону, настільки скутими і неприродними були всі його рухи. Здавалося, що його очі поверталися під бровами переривчастими ривками, як у ляльки чи маріонетки.

Пошана, яку лорд Гландовер досі виявляв докторові Сарразіну, зводилася до легкого і поблажливого поклону; вона ніби говорила: "Доброго ранку, бідолахо, ти один з тих, хто підтримує своє нікчемне існування, проводячи нікчемні експерименти з нікчемними машинами. Як поблажливо я ставлюся до істоти, що стоїть набагато нижче за мене в масштабі творіння! Ти можеш сісти, бідолахо, під тінню моєї шляхетности."

Але цього разу лорд Гландовер люб'язно посміхнувся доктору Сарразіну, коли той увійшов, і навіть продовжив свою люб'язність, запросивши його знаком сісти по праву руку від себе. Коли він з'явився на трибуні, всі інші члени Конференції піднялися.

Неабияк вражений таким улесливим прийомом, доктор Сарразін сів у запропоноване йому крісло, дійшовши висновку, що при подальшому розгляді його винахід виявився набагато важливішим, ніж спочатку припускали його наукові побратими. Але ця ілюзія розвіялася, коли лорд Гландовер, нахилившись до нього з викривленням хребта, прошепотів йому на вухо, — Я так розумію, що Ви людина з дуже значними статками. Мені сказали, що Ви коштуєте двадцять один мільйон фунтів стерлінгів.

Це було сказано майже докірливим тоном, ніби його світлість відчував себе ображеним тим, що легковажно поставився до такого величезного грошового еквіваленту з плоти і крові.

Його погляд і тон, здавалося, говорили: "Чому я не знав про це? Це справді дуже несправедливо — ставити людину в незручне становище, припускаючись таких помилок!"

Доктор Сарразін, який свідомо не міг би сказати, що він "коштує" ні копійки більше, ніж на минулій зустрічі, дивувався, як ця новина вже могла стати відомою, коли доктор Овідій з Берліна, який сидів поруч, сказав з фальшивою і слабкою посмішкою, — О, Сарразін, Ви така ж велика людина, як і будь-хто з Ротшильдів! Так

пише "Дейлі Телеграф". Дозвольте привітати Вас.

Він простягнув лікарю примірник часопису за четвер. Серед новин можна було побачити наступний абзац, склад якого явно вказував на своє авторство.

"МОНСТРУОЗНИЙ СПАДОК – Завдяки невтомним дослідженням панів Біллоуза, Гріна та Шарпа, адвокатів, що мешкають за адресою 94, Саутгемптон Роу, Лондон, нарешті з'ясовано, хто є законним спадкоємцем статків покійної Бегуми Гокул.

Щасливим власником двадцяти одного мільйона фунтів стерлінгів, які зараз зберігаються в Банку Англії, є француз, доктор Сарразін, чия чудова робота, представлена на Брайтонській науковій конференції, була опублікована в цьому журналі три дні тому.

Шляхом наполегливих зусиль, серед труднощів і пригод, які самі по собі складають ідеальний роман, панові Шарпу вдалося беззаперечно довести, що доктор Сарразін є єдиним живим нащадком Жана Жака Ланжеволя, другого чоловіка Бегуми Гокул.

Цей солдат, як виявилося, був уродженцем містечка Бар-ле-Дюк у Франції.

Залишилося залагодити лише кілька формальностей, щоб доктор Сарразін міг повною мірою розпоряджатися своїм статком. Відповідне клопотання було подано до канцелярії.

Дуже дивовижним є ланцюг обставин, завдяки якому багатство, накопичене довгою низкою індійських раджив, опинилося біля ніг французького лікаря. Мінлива богиня могла б проявити нерозсудливість, яку вона так часто проявляє у розпорядженні своїми дарами; але в цьому випадку вона, ми раді сказати, подарувала це величезне багатство тому, хто неодмінно скористається ним з користю."

Як не дивно, як багато хто може подумати, доктор Сарразін був роздратований тим, що ця новина стала надбанням громадськості. Він не тільки передбачав багато прикрощів, які це потягне за собою, але й відчував себе приниженим тим значенням, яке люди, здавалося, надавали цій події. Здавалося, що він сам був нікчемним перед величними цифрами, які позначали його капітал. Він чітко усвідомлював, що його особисті заслуги і все, чого він коли-небудь досяг, навіть в очах тих, хто знав його найкраще, вже потонули в цьому океані золота і срібла.

Друзі більше не бачили в ньому захопленого експериментатора, геніального винахідника, гострого філософа; вони бачили в ньому лише великого мільйонера.

Якби він був горбатим карликом, неосвіченим готтентотом (корінним кочівником-скотарем Південної Африки), найнижчим екземпляром людства, а не одним з найрозумніших його представників, його вартість була б такою ж, як висловився лорд Гландовер, він "коштував" відтепер лише двадцять один мільйон фунтів, не більше і не менше.

Від цієї думки йому стало погано, і натовп присутніх, які з пошуковою, якщо не з науковою цікавістю дивилися, як виглядає мільйонер, з подивом помітили, що на обличчі досліджуваного з'явився відтінок меланхолії.

Однак це була лише тимчасова слабкість.

Масштаб об'єкта, якому він вирішив присвятити своє несподіване багатство,

раптово виріс перед ним, і його спокій відновився.

Він дочекався, поки доктор Стівенсон з Глазго закінчив читати доповідь про виховання молодих ідіотів, а потім попросив дозволу зробити повідомлення.

Лорд Гландовер миттєво задовольнив це прохання, хоча ім'я доктора Овідія стояло наступним у списку. Тонм свого голосу він дав зрозуміти, що зробив би це, хоч би й вся Конференція заперечувала, або якби всі вчені Європи в один голос протестували проти такого прояву фаворитизму.

— Панове, — сказав доктор Сарразін, — я мав намір почекати кілька днів, перш ніж повідомити вам про незвичайний випадок, що спіткав мене, і про ті щасливі наслідки, які можуть бути для науки від цієї події. Але тепер, коли факт став надбанням громадськості, було б просто манірно з мого боку зволікати з розповіддю про нього і висвітленням його в належному світлі.

— Так, панове, це правда, що велика сума грошей, багатомільйонна сума, яка зараз знаходиться на рахунку в Банку Англії, юридично є моєю власністю.

— Чи потрібно говорити вам, що в такому випадку я вважаю себе просто управителем, якому довірено це багатство для використання на користь науки? (Неймовірна сенсація.) Цей скарб належить не мені, а людству — прогресу! (Велике пожвавлення — вигуки, оплески. Всі присутні, наелектризовані цією заявою, масово піднімаються.)

— Не аплодуйте мені, панове; я не знаю жодного вченого, гідного цього імені, який на моєму місці не зробив би того, що я хочу зробити.

— Можливо, хтось може приписати мені мотиви марнославства і самолюбства в цьому питанні, а не справжньої відданості. (Ні! Ні!) Це не має великого значення. Погляньмо на результати.

— Тоді я заявляю остаточно і беззастережно, що двадцять один мільйон фунтів стерлінгів, переданий в мої руки, належить не мені, а науці! Чи візьмете ви, панове, на себе управління та розподіл цих коштів?

— Я не маю достатньої впевненості у власних знаннях, щоб одноосібно розпоряджатися такою сумою. Я призначаю вас опікунами; ви самі вирішите, як найкраще використати всі ці скарби. (Бурхливі оплески, велике хвилювання, загальний ентузіазм).

Все зібрання підвелось, деякі члени в гарячковому хвилюванні вилізли на стіл. Професор Тернбулл з Глазго опинився на межі апоплексії. Доктор Чіконья з Неаполя був готовий задихнутися.

Лише лорд Гландовер зберігав спокій і гідний його сану вираз обличчя. Він був абсолютно переконаний, що доктор Сарразін задумав усе це як приємний жарт, не маючи ані найменшого наміру насправді здійснювати такий екстравагантний плян.

Коли тиша певною мірою відновилася, доповідач продовжив, — Якщо мені буде дозволено запропонувати те, що було б легко розробити і довести до досконалості, я б просив запропонувати наступний плян.

Зібрання, оговтавшись, слухало з благоговійною увагою.

— Панове, серед багатьох причин хвороб, нещасть і смертей, які нас оточують, є одна, якій я вважаю за доцільне надати великого значення. І це — жахливі санітарні умови, в яких існує більша частина людства.

— Натовпи людей скупчуються в містах і в оселях, де вони часто позбавлені світла і повітря — двох елементів, найнеобхідніших для життя.

— Ці скупчення людей стають гарячими розсадниками лихоманки та інфекцій, і навіть ті, кому вдається уникнути смерті, запламовані хворобами. Вони є слабкими і марними членами суспільства, яке через це зазнає великих і серйозних втрат, замість того, щоб отримувати безцінну користь від їхньої здорової та енергійної праці.

— Чому б нам, панове, у спробі викорінити це зло, не спробувати найпотужніший з усіх засобів переконання — особистий приклад?

— Чому б нам, об'єднавши зусилля нашого розуму, не створити плян зразкового міста, заснованого на строго наукових принципах? (Вигуки: "Слухайте, слухайте!") Чому б нам потім не присвятити наш капітал зведенню такого міста, а потім представити його світові, як практичну ілюстрацію того, якими мають бути всі міста? (Вигуки: "Ура! Ура!", і грім оплесків.)

Члени конференції, сповнені захоплення, потиснули один одному руки і привітали один одного. Потім, оточивши доктора Сарразіна, вони схопили його крісло, підняли його і з тріумфом понесли по залі.

— Панове, — продовжував лікар, — коли мені буде дозволено повернутися на своє місце, ми привернемо загальну увагу до цього міста, яке кожен з нас вже бачить в уяві і яке незабаром може стати реальністю, до цього міста здоров'я і щастя описами, перекладеними всіма мовами світу, запросимо до нього гостей з усіх народів, запропонуємо його як дім і притулок чесним сім'ям, вимушеним емігрувати з перенаселених країн.

— Ті нещасні люди, яких іноземні завойовники загнали у вигнання (чи можете ви здивуватися, панове, що я думаю про них?), знайдуть у нас роботу для своєї діяльності і простір для свого інтелекту, а своєю моральною чеснотою та інтелектуальною силою збагатять нашу колонію надбаннями, що мають набагато більшу цінність, ніж золото чи коштовне каміння.

— Ми заснуємо чудові коледжі, де молодь буде навчатися і виховуватися на принципах, заснованих на істинній мудрості, щоб розвивати і справедливо врівноважувати свої моральні, фізичні та інтелектуальні здібності, готуючи таким чином будучі покоління сильних і добродішних людей.

Жодна мова не в змозі описати бурю ентузіазму, який послідував за цим повідомленням. Щонайменше чверть години в залі лунали бурхливі вигуки та оплески.

Доктор Сарразін сів, а лорд Гландовер, знову нахилившись до нього, прошепотів йому на вухо та підморгнув.

— Непогана спекуляція! Який дохід Ви могли б отримати від плати за проїзд, га? Справа напевно матиме успіх, якщо її добре розпочати і підтримати впливовими особами. О, всі наші реконвалесценти та іпохондрики одразу ж оселяться там! Не

забудьте записати моє ім'я на хорошу ділянку під забудову, лікарю!

Бідолашний доктор Сарразін був вельми пригнічений такою рішучістю пояснити його дії корисливим мотивом, і вже збирався відповісти його світлости, коли почув, як віце-президент запропонував проголосувати за подяку автору щойно поданої на розгляд асамблеї благодійної пропозиції.

— Це буде, — він сказав, — вічною честю для Брайтонської конференції, що на ній зародилася така піднесена ідея. Це була ідея, яка не могла виникнути без найвищої доброзичливості та найрідкіснішої щедрості. І все ж, тепер, коли ця ідея була запропонована, здавалося майже дивовижним, що вона нікому раніше не спадала на думку.

— Мільйони були витрачені на безглузді війни, величезні капітали розтринькані в безглуздох спекуляціях; наскільки краще вони могли б бути витрачені в просуванні такої схеми, як ця!

На завершення доповідач запропонував, — Нове місто повинно отримати назву на честь свого засновника Сарразіна.

Ця пропозиція була б прийнята шляхом аккламації*, але доктор Сарразін втрутився.

— Ні, — сказав він, — Моє ім'я не має нічого спільного з цим пляном. Давайте не будемо давати будучому місту вигадливу назву, похідну від грецької або латинської, як це часто роблять, і надавати атмосферу манірності і своєрідності тому, хто її носить. Це буде місто добробуту і комфорту, нехай воно буде назване на честь моєї країни. Назвемо його Франквіллем!

*Аккламація – прийняття або відхилення зборами якоїсь пропозиції без підрахунку голосів – лише за реакцією учасників зборів, вираженою вигуками, оплесками, тощо.

Кожен погодився догодити доктору Сарразіну в цьому, приєднавшись до його вибору, і таким чином був зроблений перший крок до заснування міста.

Потім засідання перейшло до обговорення інших питань, і це практичне заняття, настільки відмінне від тих, яким воно зазвичай присвячувалося, ми залишимо, а самі простежимо за блуканнями долі параграфу, опублікованого в "Дейлі Телеграф".

Переписана слово в слово всіма часописами, інформація, що містилася в цьому маленькому абзаці, незабаром розлетілася по всьому світу, по всіх графствах Англії. У "Халл Газетт" він був надрукований у верхній частині другої сторінки примірника цього скромного журналу, який першого листопада прибув до Роттердама на борту трищоглового вугільника "Квін Мері".

На неї одразу ж накинулися активні ножиці редактора бельгійського "Ехо", її швидко переклали фламандською (мовою Кюїпа і Поттера), і на крилах пари вона 2 листопада потрапила до "Бременської хроніки". У цьому часописі з'явилася наша новина, така сама по суті, але вбрана в німецьку оболонку, причому хитрий редактор додав у дужках "від нашого Брайтонського кореспондента".

Анекдот, тепер уже повністю германізований, дійшов до редактора "Північного часопису", і цей великий чоловік відвів йому місце у другій колонці на третій сторінці

свого часопису.

Ввечері 3 листопада, пройшовши через ці різноманітні трансформації, він потрапив між товстими руками кремезного служника до кабінету професора Шульца з Університету Єни.

Хоч як високо ця особистість стояла на шкалі людства, вона не являла собою нічого примітного для стороннього ока.

Це був чоловік років сорока п'яти-шести, дужий, квадратні плечі вказували на міцну статуру; лоб був лисий, на скронях і на потилиці залишилося небагато волосся, і можна було подумати, що воно складається з решток дратви. Його очі були блискучі, з тією невиразною синявою, яка ніколи не зраджує думки. Професор Шульц мав великий рот, прикрашений подвійним рядом грізних зубів, які ніколи не випускали здобич; над ними щільно стискалися тонкі губи, і їхня основна робота полягала в тому, щоб стежити за словами, які пролітали між ними.

Загальний вигляд професора був явно неприємним для оточуючих, але сам він, вочевидь, був цілком задоволений.

Почувши, що увійшов слуга, він підняв очі на дуже гарний годинник над каміном, який виглядав недоречно серед низки вульгарних речей навколо, і сказав швидким, грубим голосом, — 18:55! Пошта приходить о 18:30. Ви приносите мої листи із запізненням на двадцять п'ять хвилин. Наступного разу, коли їх не буде на моєму столі о 18:30, Вас буде звільнено.

— Чи не бажаєте повечеряти, пане? — запитав чоловік, відходячи.

— Зараз 18:55, а я вечеряю о 19:00. Ви тут вже три тижні і знаєте це. Пам'ятайте, що я ніколи не змінюю годину і ніколи не повторюю наказу.

Професор поклав часопис на стіл і продовжив писати трактат, який мав з'явитися наступного дня у "Фізіологічних записках" — періодичному виданні, з яким він співпрацював. Ми можемо стверджувати, що цей трактат називався — *"Чому всі французи страждають на різні ступені спадкової дегенерації?"*.

Поки професор займався своєю справою, його вечерея, що складалася з великої тарілки сосисок і капусти, збоку від якої стояла величезна фляга пива, була дбайливо поставлена на круглий стіл біля каміну.

Він відклав перо, щоб розпочати трапезу, і зробив це з більшим задоволенням, ніж можна було очікувати від такої серйозної людини. Потім він замовив кави, запалив люльку, і знову взявся до роботи.

Було вже за північ, коли він поставив свій підпис на останній сторінці, і одразу ж пішов до своєї спальні, щоб насолодитися заслуженим відпочинком.

Лише в ліжку він взяв свою роботу з палітурки і почав читати перед сном. Щойно професора почало хилити на сон, його увагу привернуло іноземне ім'я — "Ланжеволь" — у параграфі, присвяченому "Монструозній Спадщині". Він спробував чітко пригадати невиразні спогади, з якими пов'язувалося це ім'я. Після кількох хвилин, марно витрачених на зусилля пам'яті, він відкинув листок, задмухав свічку, і гучне хропіння швидко сповістило, що він заснув.

Завдяки фізіологічному феномену, який він сам детально вивчив і пояснив, прізвище Ланжеволь переслідувало професора Шульца навіть у снах. Наслідком цього було те, що, прокинувшись наступного ранку, він виявив, що механічно повторює його.

Раптом, коли він збирався поглянути на годинник, його охопило раптове просвітлення.

Схопивши часопис в узніжжі ліжка, він знову і знову перечитував, притиснувши долоню до лоба, абзац, який він майже пропустив, бо не встиг прочитати напередодні ввечері. Очевидно, просвітлення дійшло до його мозку, бо, не чекаючи, поки одягне свій квітчастий халат, він поспішив до каміна, зняв зі стіни біля дзеркала маленький мініатюрний портрет і, розгорнувши його, провів рукавом по запилюженому звороті.

Професор мав рацію. За зображенням він прочитав наступні німецькі слова, накреслені вицвілим чорнилом: "Therese Schultz, eine geborene Langevol", що означає "Тереза Шульц, чиє дівоче прізвище Ланжеволь".

Того вечора професор був у швидкісному потязі, що прямував до Лондона.

Розділ IV

Двоє позивачів

6 листопада о 7 годині ранку професор Шульц прибув на вокзал Чарінг Кросс. Опівдні він з'явився в будинку № 94 по Саутгемптон Роу, увійшовши до великої кімнати, розділеної дерев'яним бар'єром, з одного боку – для службовців, а з іншого – людей. У кімнаті стояло шість стільців, стіл, незліченні зелені бляшані ящики і "Лондонський довідник". Двоє молодих людей, що сиділи за столом, спокійно їли традиційний обід з хліба і сиру, звичний для їхнього класу.

— Пани Біллоуз, Грін і Шарп? — сказав професор, тоном людини, що кличе на вечерю.

— Містер Шарп в окремій кімнаті. Ваше ім'я? З якого приводу?

— Професор Шульц з Єни. З приводу справи Ланжеволя.

Цю інформацію молодий клерк прошепотів у слухавку; йому на вухо повернулася відповідь, яку він вирішив не повторювати. "Повісьте справу Ланжеволя! Ще один дурень прийшов подати позов!"

Відповідь клерка, — Цей чоловік здається досить пристойним. Хоча виглядає не зовсім люб'язним.

Ще один таємничий шепіт передав слова.

— І він родом з Німеччини.

— Так він каже.

Зітхнувши, пролунав наказ

— Відправте його нагору.

— Другий поверх, двері навпроти Вас, — вголос сказав клерк, вказуючи на внутрішній вхід.

Професор повернув у коридор, піднявся сходами і опинився навпроти зелених байкових дверей, на яких чорними літерами на латунній табличці виднілося ім'я містера Шарпа.

Він сидів за великим письмовим столом з червоного дерева у звичайній на вигляд кімнаті з повстаним килимом, шкіряними кріслами і безліччю відкритих ящиків.

Він наполовину підвівся зі свого місця, а потім, згідно з ввічливою манерою ділових людей, почав кілька хвилин порпатися у своїх паперах, щоб показати, який він заклопотаний. Нарешті, звернувшись до професора Шульца, який залишився стояти біля нього, він сказав, — Будьте ласкаві, пане, розкажіть мені про Вашу справу якомога коротше. Мій час обмежений, я можу приділити Вам лише кілька хвилин.

Професор злегка посміхнувся, очевидно, зовсім не збентежений тим, як його прийняли.

— Можливо, — сказав він, — коли Ви дізнаєтеся, що привело мене сюди, Ви вважатимете за доцільне приділити мені ще кілька хвилин.

— Продовжуйте, добродію.

— Моя справа пов'язана зі спадщиною, яку залишив Жан Жак Ланжеволь з Бар-ле-Дюка. Я є онуком його старшої сестри, Терези Ланжеволь, яка вийшла заміж у 1792 році за мого діда — Мартіна Шульца — хірурга армії Брауншвейгу; він помер у 1814 році. У мене є три листи мого прадідуся, написані до його сестри, і багато розповідей про його повернення додому після битви під Єною, а також юридичні документи, які підтверджують моє народження.

Нам не потрібно слідувати за професором Шульцом у його розлогих поясненнях, які він дав пану Шарпу. У цьому питанні він, всупереч своїй натурі, здавався абсолютно невичерпним. Його метою було продемонструвати цьому англійцеві, цьому містерові Шарпу, що німецька раса по праву повинна в усьому переважати над усіма іншими. Висуваючи претензії на цю спадщину, він переслідував головну мету — вирвати її з рук французів, які не могли не скористатися з неї по-дурному. Що він ненавидів у своєму супернику, так це його національність. Якби він був німцем, то, безумовно, не повинен був би втручатися і т.д., і т.п.

Але те, що француз — так званий "вчений" — може мати таке величезне багатство, щоб витратити його на французькі примхи, відволікало його, і він вважав своїм обов'язком за будь-яку ціну відстояти своє право на нього.

На перший погляд, зв'язок між цими політичними поглядами і багатим спадком, про який йшлося, був не дуже зрозумілим. Але досвідчене око ділової людини чітко визначило зв'язок між патріотичними амбіціями на благо німецької нації загалом і приватними інтересами професора Шульца особисто. Він побачив, що ця, здавалося б, подвійна мета насправді мала лише один мотив.

У цьому не було жодних сумнівів. Яким би принизливим не був зв'язок професора Енського університету з істотами нижчої раси, було очевидно, що французька прародителька мала частку відповідальності за те, що подарувала світові цю незрівнянну людину.

Але цей зв'язок, будучи вторинним по відношенню до зв'язку з доктором Сарразінім, давав би лише другорядні права на згадану спадщину. Проте адвокат бачив можливість їхнього законного підтримання, і в цій можливості він передбачив ще одну, яка була б дуже вигідною для Біллоуза, Гріна і Шарпа; щось, що перетворило б справу Ланжеволя, і без того продуктивну, на дуже хорошу справу – справді, на другий випадок "Джарндайса проти Джарндайса" Діккенсів. Перед очима юриста відкрився широкий горизонт штапованого паперу, актів, документів різного роду; і, що було ще важливіше, він побачив компроміс, здійснений ним самим, Шарпом, в інтересах обох його клієнтів, який приніс би йому рівну частку чести та прибутку.

Тим часом він ознайомив професора Шульца з позовом доктора Сарразіна, надав йому докази на підтвердження і натякнув, що якщо Біллоуз, Грін і Шарп візьмуться зробити щось вигідне для професора з цих тверджень, "хоч вони й примарні, мій дорогий пане, і, боюся, не витримають судового розгляду", що надавали йому родинні стосунки з доктором, то він сподівався, що неабияке почуття справедливості, притаманне всім німцям, визнає, що перед панами Біллоузом, Гріном і Шарпом він, професор, у великому боргу.

Останній був достатньо практичним, щоб зрозуміти суть цього аргументу, і незабаром заспокоїв бізнесмена з цього приводу, хоча й не взяв на себе жодних зобов'язань. Містер Шарп ввічливо попросив дозволу вивчити справу на дозвіллі, провів його з помітною повагою і більше нічого не сказав, зважаючи на дуже обмежений час, на який до того був такий скупий.

Професор Шульц відійшов від справ, переконаний, що не має достатніх підстав претендувати на спадщину Бегуми, але все ж впевнений, що боротьба між саксонською та латинською расами, окрім того, що вона завжди справедлива, неодмінно обернеться на користь першої, якщо її розпочати належним чином.

Наступним важливим кроком було дізнатися думку доктора Сарразіна з цього приводу. Телеграма, негайно відправлена в Брайтон, привела цього джентльмена до офісу містера Шарпа о п'ятій годині.

Доктор Сарразін вислухав усе, що сталося, зі спокоєм, який здивував адвоката. Він відверто заявив, що чудово пам'ятає перекази своєї сім'ї, про двоюрідну тітку, виховану багатю і титульованою дамою, що емігрувала разом з нею і одружилася в Німеччині. Він не знав ні імені, ні точного ступеня споріднення з цією двоюрідною тіткою.

Містер Шарп заклопотано переглядав свої нотатки, ретельно пронумеровані в портфелі, які він тепер з великою самовпевненістю демонстрував лікарю.

Містер Шарп не намагався приховати, що це було підставою для судового позову, а позови такого характеру легко затягуються. Справді, зовсім не обов'язково було визнавати перед супротивною стороною ту сімейну історію, про яку доктор Сарразін щойно розповів своєму адвокату. Безумовно, існували ті листи Жана Жака Ланжеволя до своєї сестри, про які говорив професор Шульц, і які були аргументом на його користь. Дуже маленький, позбавлений будь-якого юридичного характеру, але все ж таки доказ, який, без сумніву, буде віднайдений з пилу муніципальних архівів, якщо

будуть знайдені інші докази. Можливо, навіть супротивна сторона, не маючи справжніх документів, наважиться виготовити фальшиві. Все треба передбачати. Хто знає, чи нові можуть розслідування виявити, що ця Тереза Ланжеволь та її нащадки, які раптово з'явилися, мають більші права, ніж ті, що були у доктора Сарразіна? У будь-якому випадку, почалися б довгі суперечки, виснажливі експертизи, яким не було б кінця. Обидві сторони мали добру надію на успіх, кожна з них могла легко створити товариство з обмеженою відповідальністю, щоб оплатити витрати на експертизу і використати всі ресурси для її проведення.

Знаменитий позов такого ж роду розглядався в Канцлерському суді вісімдесят три роки поспіль, і нарешті його було припинено через брак коштів, відсотків і капіталу – все скінчилося! А з запитами, комісіями, переказами, розгляд справи затягнувся б на невизначений термін! Через десять років питання, ймовірно, все ще не було б вирішене, а двадцять один мільйон все ще спокійно спав би в банку.

Доктор Сарразін слухав цю довготривалу промову і думав, коли ж вона закінчиться. Не сприймаючи все почуте за Євангеліє, все ж він відчував, як його охоплює якась холодна зневіра, як у мореплавця, що дивиться з носа корабля на порт, до якого, як йому здається, він наближається, але бачить його все менш і менш виразним і той, нарешті, зникає, коли його судно віддаляється від берега. Він сказав собі, що не виключено, що щастя, яке щойно було так близько, і якому він уже знайшов застосування, вислизне з його рук і зникне.

— Що ж тоді робити? — запитав він адвоката.

— Що робити? Гм! — Це було важко сказати, а ще важче вирішити; але, без сумніву, врешті-решт все буде влаштовано. Він, Шарп, був у цьому впевнений. Англійське право було чудовим, можливо, трохи повільним, він не міг не сказати, що так, безумовно повільним, педагогічним, — Гм! Гм! — але тим більше впевнено. Безперечно, доктор Сарразін не міг не отримати цю спадщину за кілька років, постійно вважаючи, — Гм! Гм! — свої претензії достатніми!

Лікар, який вийшов з офісу на Саутгемптон Роу, дуже похитнувся у своїй впевненості і був переконаний, що він повинен або зануритися в нескінченну судову тяганину, або відмовитися від своєї мрії. Думки про те, що його прекрасний добродійний плян може звестися нанівець, завдавали йому гострого болю.

Тим часом містер Шарп послав за професором Шульцом, який залишив свою адресу. Той повідомив йому, що доктор Сарразін ніколи не чув про Терезу Ланжеволь, заперечував існування німецької гілки родини і відкидав будь-яку ідею компромісу. Тому професорови нічого не залишалося, якщо він вважав свою правоту доведеною, як звернутися до суду. Тому містер Шарп, який, звичайно, був абсолютно незацікавленим і був більше спостерігачем у цій справі, не мав наміру відмовляти його від цього. Чого ще може бажати адвокат, як не судового процесу, який може тривати тридцять років, і не знати, до чого він може призвести. Особисто він був би задоволений. Якби він не боявся, що професор Шульц вважатиме це підозрілим з його боку, він би зайшов у своїй безкорисливості так далеко, що порекомендував би йому одного зі своїх побратимів-

юристів, який би дбав про його інтереси. І дійсно, вибір був важливим! Шлях адвокатури перетворився на звичайну велику дорогу, що кишить авантюристами і грабіжниками! Він усвідомлював цей ганебний факт, червоніючи.

— Припустімо, що французький лікар погодився б це організувати. Скільки б це коштувало? — запитав професор.

Будучи мудрою людиною, слова не могли збити його з пантелику, а будучи людиною практичною, він перейшов одразу до справи, не витрачаючи дорогоцінного часу на розмови. Містера Шарпа такий спосіб дій дещо збентежив. Він пояснив професорові Шульцу, що справа не може йти так швидко, що ніхто не бачить кінця, коли все тільки починається; що для того, щоб примирити доктора Сарразіна, треба затягнути справу, щоб він не побачив, що він, Шульц, зовсім не бажає йти на компроміс.

— Благаю Вас, пане, — завершив він, — залиште це мені; віддайте себе в мої руки, і я відповідатиму за все.

— Дуже добре, — відповів Шульц, — але мені б дуже хотілося знати, чого мені очікувати.

Однак він не зміг уточнити у містера Шарпа ціну, в яку адвокат оцінив саксонську вдячність, і тому був змушений дати йому карт-бланш* у цьому питанні.

*Карт-бланш – чистий бланк, підписаний особою, яка надає іншій особі право заповнити його. У переносному значенні: необмежені повноваження.

Коли наступного дня доктор Сарразін з'явився на виклик містера Шарпа і спокійно запитав, чи немає у нього якихось особливих новин; адвокат, стривожений його спокоєм, повідомив йому, що серйозна експертиза переконала його, що найкращим пляном було б придушити загрозу в зародку, і запропонував піти на компроміс з цим новим позивачем. Доктор Сарразін повинен погодитися з ним, оскільки це була, по суті, неупереджена порада, яку на місці містера Шарпа дали б небагато адвокатів. Але він відчував справжній батьківський інтерес до цієї справи, і його гордість була зацікавлена в тому, щоб довести її до якнайшвидшого завершення.

Лікар слухав і думав про все це досить розсудливо. За останні кілька днів він настільки звик до думки про негайне здійснення своєї наукової мрії, що все навколо підкорялося їй. Чекати десять років, а то й рік, перш ніж це стане в його силах, було б для нього жорстоким випробуванням. Якби його не захопили гарні промови містера Шарпа, він, хоч і мало обізнаний з юридичними та фінансовими питаннями, з радістю відмовився б від своїх претензій за суму, виплачену готівкою, достатню для того, щоб одразу ж перейти від теорії до практики. Тому він також одразу дав карт-бланш пану Шарпу і пішов геть.

Адвокат отримав те, що хотів. Цілком імовірно, що хтось інший на його місці піддався б спокусі розпочати і затягнути судовий процес, який приніс би йому чималий річний дохід. Але містер Шарп не був людиною, яка цікавиться подібними спекуляціями.

Він побачив під рукою спосіб, як можна зібрати рясний врожай, і вирішив

скористатися ним. Наступного дня він написав лікарю, що, на його думку, пан Шульц не проти компромісу. Під час наступних відвідин лікаря і професора він говорив їм по черзі, що супротивна сторона не каже нічого конкретного, і що, крім того, є третій кандидат, якого привабив аромат цієї справи.

Ця маленька гра тривала тиждень. Вранці все йшло добре, але до вечора несподівано виникало непередбачене заперечення, яке все порушувало. Чесного лікаря безперервно мучили сумніви, страхи і передуми. Містер Шарп ніяк не міг наважитися підсікти свою рибину – так сильно він боявся, що в останню мить не витримає і обірве волосінь. Але стільки пересторог в даному випадку були зовсім зайвими. З першого ж дня доктор Сарразін, який зробив би все, щоб уникнути судового позову, був готовий до будь-яких домовленостей. Коли нарешті містер Шарп вирішив, що психологічний момент, за його відомим висловом, настав, або, висловлюючись менш пафосною мовою, що його клієнтові кінець, він несподівано розкрив свої запаси і запропонував негайний компроміс.

Потім з'явився доброзичливий банкір Стілбінг, який запропонував розділити суму, дати кожному по десять мільйонів, а надлишковий мільйон залишити як комісійні.

Доктор Сарразін міг би обійняти містера Шарпа, коли той зробив йому цю пропозицію; вона здавалася йому чудовою. Він був готовий і хотів підписати. Він поставив би на ринку запропонованого міста золоті статуї банкіру Стілбінгу, адвокату Шарпу, банку і всім юристам Сполученого Королівства.

Документи були складені, все було готово. Професор Шульц пристав на пропозицію містера Шарпа, запевнивши його, що з менш легковажним супротивником він, безсумнівно, мав би оплатити всі витрати. Так було вирішено. Кожен зі спадкоємців отримав чек на сто тисяч фунтів стерлінгів, що підлягав оплаті за першою вимогою, і обіцянку остаточного врегулювання після виконання всіх юридичних формальностей.

Так було вирішено цю дивовижну справу, на велику славу англосаксонської раси!

Ми впевнені, що того ж вечора, вечеряючи в Кобден Клубі зі своїм другом Стілбінгом, містер Шарп випив келих шампанського за здоров'я доктора Сарразіна, ще один – за професора Шульца, а потім, допивши пляшку, виголосив трохи нескромний вигук: "Ура! Хай живе Британія! Цього разу нам дісталось найкраще!"

Правду кажучи, банкір Стілбінг вважав свого приятеля дещо дурним, бо той не зміг витягти з цієї справи набагато більше, і в глибині душі професор думав так само відтоді, як відчув себе зобов'язаним погодитися на будь-яку запропоновану йому угоду. Чого тільки не можна було зробити з такою людиною, як доктор Сарразін, кельтом, безтурботним, легковажним і, безсумнівно, далекоглядним!

Професор чув про проєкт свого суперника заснувати французьке містечко за таких моральних і фізичних умов, які б розвивали якості раси і формували сильні та хоробрі покоління.

Ця затія здавалася йому абсурдною і, за його уявленнями, неодмінно приреченою на провал, оскільки суперечила законам прогресу, які передбачали витіснення латинської раси, підпорядкування її саксонській і, врешті решт, зникнення її з поверхні

земної кулі. Однак ці процеси можна було б зупинити, якби програма доктора почала втілюватися в життя, а тим більше, якби існувала хоч якась перспектива її успіху. Тому обов'язком кожного справжнього саксонця, в інтересах загального порядку, було підкоритися цьому встановленому закону і звести нанівець, якщо це можливо, цю божевільну затію. За цих обставин було цілком зрозуміло, що він, Шульц, доктор медицини, приват-доцент хемії Єнського університету, відомий своїми численними працями про різні людські раси, працями, в яких доводилося, що німецька раса повинна поглинути інші, був спеціально створений великою творчою і руйнівною силою природи для того, щоб знищити свиней, які боролися проти неї. Від самого початку було визначено, що Тереза Ланжеволь вийде заміж за Мартіна Шульца, і що одного дня дві національності зустрінуться в особі французького лікаря і німецького професора, і останній розчавить першого. Він уже мав у своєму розпорядженні половину статків лікаря – це була зброя, яку він мав при собі.

Цей проєкт був для професора Шульца на даний момент лише другорядним; він лише додав його до інших, ще більш масштабних, які він розробив для знищення всіх народів, що відмовлялися злитися з німецьким і об'єднатися з Батьківщиною. Однак, бажаючи до кінця дослідити пляни доктора Сарразіна, (якщо вони мали кінець) він був присутній на всіх засіданнях Конгресу. Коли кілька членів, серед яких був і сам доктор Сарразін, залишали засідання, професора підслухали, як він зробив таку заяву: він заснує одночасно з Франквіллем місто, достатньо сильне, щоб покласти край цьому абсурдному і ненормальному мурашнику.

— Сподіваюся, — додав він, — що експеримент, який ми влаштуємо, послужить прикладом для всього світу.

Хоча добрий доктор Сарразін був сповнений любови до всіх людей, він прожив досить довго, щоб зрозуміти, що всі його побратими по розуму не заслуговують на ім'я благодійників. Однак він прийняв до відома цю промову свого супротивника, вважаючи, як розсудлива людина, що жодною загрозою не можна нехтувати. Через деякий час, пишучи Максу, щоб запросити його допомогти в цій справі, він згадав про цей випадок і так точно описав пана Шульца, що молодий ельзасець був упевнений, що лікар вбачає в ньому грізного супротивника. Лікар додав: "Нам потрібні сміливі й енергійні люди, які володіють практичними знаннями, щоб не тільки будувати, але й для того, щоб захищати нас."

Макс відповів: "Хоча я не можу негайно долучитися до заснування Вашого міста, Ви можете розраховувати на те, що знайдете мене, коли прийде відповідний час. Я ні на один день не втрачати з поля зору професора Шульца, якого Ви так добре описали. Моє ельзаське походження дає мені право знати про його справи. Незалежно від того, чи я поруч з Вами, чи далеко від Вас, я відданий Вам. Якщо з якихось непередбачуваних обставин Ви не матимете від мене звісток кілька місяців, а то й років – не турбуйтеся. Де б я не був – поруч з Вами чи далеко, у мене буде лише одна думка – працювати на Вас, а отже, служити Франції."

Розділ V

Штальштадт

Ми повинні зробити стрибок у часі та просторі. П'ять років минуло відтоді, як двоє спадкоємців вступили у володіння спадщиною Бегуми. Дія відбувається у Сполучених Штатах, на південь від Ореґону, за десять ліг від берегів Тихого океану. Район гористий, його північні межі поки що ледь визначені двома сусідніми державами.

Поверхневий глядач міг би назвати його американською Швейцарією, з її крутими вершинами, що здіймаються над хмарами, глибокими долинами, що розділяють висоти, її вигляд водночас величний і дикий.

Але, на відміну від європейської Швейцарії, вона не віддана мирним промислам пастуха, екскурсовода та власника готелю. Вона має лише альпійські прикраси, лише кору скель, землю і віковічні сосни, розкидані над масою заліза і вугілля.

Якби мандрівник, що проїжджає через ці усамітнені місця, зупинився, щоб прислухатися до голосу природи, він не почув би на схилах Оберлянду ніжного дзижчання комах або заклику пастуха, що підсилює гірську тишу; його вухо в цій дикій місцевості почуло б важкий стукіт парового молота, а під ногами відлунювали б приглушені вибухи пороху.

Йому б здавалося, що земля повна пасток, як сцена театру, і що будь-якої миті навіть величезні скелі можуть провалитися і зникнути в невідомій глибині.

Похмурі дороги, чорні від попелу та коксу, огинають схили гір.

Купи строкатих териконів, які не встигає прикрити мізерна трава, виблискують, наче очі базиліку. Де-не-де зяє шахта покинутої копальні, темне провалля, гирло, заросле колючим чагарником. Повітря важке від диму, і він висить над землею, як пелена. Ні пташки, ні комахи не видно відколи людина тут мешкає.

У північній точці, де гірські хребти спускаються до рівнини, між двома пасмами похмурих пагорбів лежить те, що до 1871 року називалося "червоною рівниною", через колір ґрунту, просоченого оксидом заліза, але що зараз називається Штальфельд, або "сталеве поле".

Уявіть собі плато площею сімнадцять чи вісімнадцять квадратних миль*, з піщаним ґрунтом, всипаним щебенем, і загалом таке ж посушливе та пустельне, як давнє дно якогось внутрішнього моря. Природа нічого не зробила для того, щоб дати цьому місцю життя і рух, але людина принесла сюди дивовижну кількість енергії і сили.

*1 миля = 1,6 км.

За п'ять років на цій голій і кам'янистій рівнині виросло вісімнадцять сіл, що склалися з маленьких дерев'яних будиночків, однакових, привезених з Чикаґо в готовому вигляді, і в яких мешкала велика кількість грубих робітників.

Посеред цих сіл, біля самого підніжжя Вугільних Жолобів, як називають ті невичерпні гори вугілля, здіймається темна маса, величезна і дивна – скупчення правильних будівель, пронизаних симетричними вікнами, вкритих червоними дахами і увінчаних лісом циліндричних димарів, з яких безперервно вивергаються хмари густого

диму. Крізь чорну завісу, що застилає небо, прориваються червоні блискавичні язики полум'я, а вдалині чути гуркіт, схожий на гуркіт грому або прибою на скелястому березі.

Ця інсталяція – Сталеве Місто – Штальштадт! Німецьке місто і особиста власність професора Шульца, колишнього професора хемії з Єни, який завдяки мільйонам Бегуми став найбільшим металюргом, а особливо найбільшим гарматним майстром обох півкуль.

Він відливає зброю всіх форм і калібрів, з гладкими і нарізними стволами для росії, Туреччини, Румунії, Японії, Італії та Китаю, але особливо для Німеччини.

Завдяки його величезному капіталу це велике підприємство, яке водночас було звичайним містом, виникло як за помахом чарівної палички. Тридцять тисяч робітників, здебільшого німців, з'їхалися до нього і оселилися в передмісті. За кілька місяців його продукція, завдяки своїй беззаперечній перевазі, набула всесвітню популярність.

Професор Шульц добуває залізо і вугілля з власних шахт, які лежать у нього під рукою, перетворює їх на сталь, а потім на гармату, причому все це відбувається на місці.

Йому вдається те, що не вдається жодному з його конкурентів. У Франції отримують злитки сталі вагою вісімдесят тисяч фунтів. В Англії відливають гармату вагою сто тонн. В Ессені М. Крупп примудрився відлити сталеві блоки вагою в десять сотень тисяч фунтів! Герр Шульц не зупиняється на цьому, він не знає меж. Замовте у нього гармату, якої завгодно ваги і потужности, і він виготовить Вам цю гармату, блискучу, як нові півкопійки, точно в обумовлений термін.

Але він змушує своїх клієнтів платити за це! Так, ніби двісті п'ятдесят мільйонів франків 1871 року лише розпалили його апетит до більшого!

У литті зброї, як і в усьому іншому, людина, яка вміє те, чого не вміють другі, неодмінно матиме успіх. Дійсно, гармати Шульца не лише досягають безпрецедентних розмірів, але й, хоча вони можуть дещо погіршуватися під час використання, вони ніколи не розриваються. Здається, що Штальштадтська сталь має особливі зв'язки. Існує багато історій про таємничі хемічні суміші; але одне можна сказати напевно, що ніхто не розкрив безцінної таємниці.

Достеменно відомо лиш те, що в Штальштадті цю таємницю охороняють з особливою ретельністю.

У цьому віддаленому куточку Північної Америки, оточеному пустелями, ізолюваному від світу гірським валом, за п'ятсот миль від найближчого міста чи будь-якого житла, ми можемо марно шукати найменші залишки тієї свободи, яка є основоположним принципом Сполучених Штатів.

Прибувши під стіни Штальштадту, марно намагатися в'їхати в одну з масивних брам, які то тут, то там розривають лінію ровів і укріплень. Найсуворіші вартові дадуть відсіч мандрівникови. Він мусітиме повернутися до передмістя. Він не зможе потрапити до Сталевого міста, якщо не володітиме магічною формулою, паролем або,

принаймні, наказом, належним чином завіреним печаткою та підписом.

Одного листопадового ранку до Штальштадту прибув молодий робітник, який, безсумнівно, мав такий наказ, бо, залишивши в заїжджому дворі свій поношений портфель, він попрямував до брами найближчого села.

Це був гарний, міцної статури молодий хлопець, одягнений у вільне пальто, вовняну сорочку без коміра і штани з ребристого оксамиту, заправлені у велике взуття. Він насунув на очі широкий фетровий капелюх, немовби приховуючи вугільний пил, яким була вкрита його шкіра, і йшов уперед пружним кроком, посвистуючи крізь каштанові вуса.

Підійшовши до воріт, юнак показав роздрукований папір, і одразу ж був пропущений всередину.

— Ваш наказ адресований бригадиру Селігману, секція "К", дорога IX, цех 743, — сказав вартовий. — Ви повинні йти по кільцевій дорозі праворуч, поки не дійдете до кордону "К", і там з'явитися до сторожа. Знаєте правила? Якщо зайдете не в той цех, Вас виженуть, — додав він, коли новачок пішов геть.

Молодий робітник пішов у вказаному йому напрямку вздовж проїжджої частини. Праворуч від нього лежав рів, над яким марширували численні вартіві. Ліворуч, між широкою кільцевою дорогою і масою будівель, пролягала спочатку подвійна лінія залізниці, а потім друга стіна, схожа на зовнішню, яка повністю оточувала Сталеве Місто.

Воно було настільки великим, що ділянки, оточені укріпленими стінами, як спиці колеса, були абсолютно незалежні одна від одної, хоча й оточені однією і тією ж стіною і ровом.

Молодий робітник незабаром дійшов до лінії "К", розміщеної на узбіччі дороги, перед високими воротами, що увінчувалися тією самою літерою, висіченою в камені, і відрекомендувався сторожеві.

Цього разу, замість солдата, з яким він мав справу, він опинився перед пенсіонером з дерев'яною ногою і медалями на грудях.

Дідок подивився на папірець, знову поставив печатку і сказав, — Добре, дев'ята дорога наліво.

Юнак увійшов у цю другу укріплену лінію і нарешті опинився в дільниці "К". Дорога, що відходила від воріт, була віссю, а по обидва боки під прямим кутом тягнулися ряди однотипних будівель.

Шум машин майже оглушував. Сірі будівлі, пронизані тисячами вікон, були схожі на живих монстрів. Але новоприбулий, очевидно, був звик до подібних сцен, бо не звернув ані найменшої найменшої уваги на цікаве видовище.

За п'ять хвилин він знайшов дорогу IX, цех 743, і, зайшовши до маленького кабінету, заваленого портфелями та реєстрами, опинився перед бригадиром Селігманом.

Чоловік взяв папір з усіма печатками, оглянув його, а потім оглянув молодого робітника з ніг до голови.

— Вас найняли чавунником, так? — запитав він, — Ви виглядаєте дуже молодим?

— Вік тут ні до чого, — була його відповідь. Мені скоро буде двадцять шість, і був я чавунником останні сім місяців. Якщо хочете, я можу показати Вам посвідчення, на підставі яких я був прийнятий на роботу в Нью-Йорку головним наглядачем.

Молодий чоловік досить легко розмовляв німецькою, але з легким акцентом, який, схоже, викликав підозри у бригадира.

— Ви ельзасець? — запитав він.

— Ні, я швейцарець з Шаффгаузена. Подивіться, ось мої документи, все в порядку, — додав він, дістаючи шкіряну кишенькову книжечку і показуючи паспорт, свідоцтво про освіту та сертифікати.

— Дуже добре. Зрештою, Ви найняті на роботу, і моя справа — просто показати Вам Ваше місце, — відповів Селігман, заспокоєний такою демонстрацією офіційних документів.

Потім він вписав в реєстр ім'я Йоганна Шварца, скопіювавши його з наказу, і дав робітникови синю картку з його ім'ям і номером 57 938, додавши, — Щоранку о сьомій годині Ви повинні бути біля воріт "К"; показуйте цю картку, яка вже пропустить Вас крізь зовнішню стіну. Візьміть зі стелажа в будиночку жетон з Вашим номером і покажіть його мені, коли ввійдете. О сьомій вечора, коли будете виходити, вкиньте жетон у скриньку, що стоїть біля дверей майстерні, і відчиняйте їх лише в цей час.

— Я знаю систему. Чи можу я жити в місті? — запитав Шварц.

— Ні, Ви повинні знайти житло поза стінами, але Ви можете харчуватися в їдальні в бараці за дуже помірними цінами. Ваша зарплата — долар на день на початку, але її будуть підвищувати щоквартально. Єдине покарання — вигнання. Воно виголошується мною спочатку, а потім інженером в апеляційному порядку, за будь-яке порушення правил. Чи готові Ви почати сьогодні?

— Чому б і ні?

— Це буде лише півдня, — зауважив бригадир, ведучи Шварца до внутрішньої галереї.

Двоє чоловіків пройшли широким проходом, перетнули подвір'я і увійшли до величезної залі, схожої на перон величезного вокзалу. Шварц, озирнувшись, не зміг стримати професійного захоплення.

По обидва боки довгої залі стояли два ряди величезних колон, не менших за ті, що в соборі Святого Петра в Римі, а їхні верхівки здіймалися крізь скляний дах. Це були димарі пудлінгових* печей, яких стояло по п'ятдесят у ряд.

*Пудлінгування — металургійний процес переділу чавуну в м'яке маловуглецеве залізо.

З одного боку двигуни безперервно підіймали вагони з залізом для подачі в печі; з другого боку з'являлися порожні вантажівки, які забирали і вивозили метал, перетворений на сталь.

Ця метаморфоза досягається за допомогою операції "пудлінгу", над якою щосили працювали бригади напівоголених працівників, озброєних довгими залізними

граблями.

Залізних "свиней" кидають у піч, розігріту до сильного жару. Після розплавлення метал тривалий час перемішують. Коли він набуває певної консистенції, чавунник за допомогою довгого гака перевертає і перекочує розплавлену масу, формуючи з неї чотири кулі, які потім передає іншим.

Процес продовжується посеред залі. Навпроти кожної печі стоїть спеціальний молот, який приводиться в рух парою.

Захищений залізними чоботами та нарукавниками, з головою, покритою металевою вуаллю, у товстому шкіряному фартусі, "шинглер" своїми довгими кліщами бере червону розпечену кулю і кладе її під молот. На неї опускається вага важкої машини, витискаючи з неї велику кількість шлаку під зливами іскор. Коли вона остигає, її повертають назад до печі, щоб знову витягти і бити молотом, як і перше.

У цій монструозній майстерні відбувався безперервний рух. Для глядача це було жахливе видовище: каскади розплавленого металу, глухі удари, що лунали серед гуркоту, зливи блискучих іскор, відблиски розпечених до краю печей. У цьому страшному грохоті та галасі людина здавалася безпорадним немовлям.

Могутні хлопці, видно, ці чавунники. Розмішувати і місити чотириста кілограмів металевої пасти при такій температурі, годинами не бачити нічого, окрім сліпучих відблисків печі і розплавленого заліза – це важка робота, яка зношує людину за десять років.

Шварц, ніби показуючи майстрови, на що він здатен, одразу скинув пальто і вовняну сорочку, виставивши напоказ добре підтягнуту статуру і руки, на яких м'язи виділялися як канати, схопив гак, який щойно поклав один з робітників, і взявся до роботи.

Побачивши, що він, швидше за все, впорається, бригадир незабаром пішов і повернувся до свого офісу.

Новачок працював до обіду. Але чи то він був надто енергійний, чи то вранці не поїв достатньо їжі, щоб підтримати свої сили в цій незвичній праці, бо незабаром здавався втомленим і знесиленим. Він справді виглядав таким виснаженим, що ватажок його бригади помітив це.

— Ти не годишся в чавунники, мій хлопче, — сказав він, — тобі краще попросити, щоб тебе перевели в іншу секцію, бо потім вони цього не зроблять.

Шварц протестував проти цього. Це була лише мінуща слабкість. Він міг би працювати не гірше за решту!

Однак головному інженерови був поданий рапорт, і Шварца негайно викликали до нього.

Цей персонаж переглянув його документи, похитав головою і запитав інквізиторським тоном, — Ви були чавунником у Брукліні?

Молодий чоловік розгублено опустив очі.

Мушу зізнатися, бачу, — відповів він. — Я працював на ливарному виробництві, і саме в надії на підвищення зарплати захотів спробувати свої сили в пудлінгуванні.

— Ви всі однакові, — відповів інженер, знизуючи плечима. — У свої двадцять п'ять ви думаєте, що можете те, на що мало хто з чоловіків у п'ятдесят років здатен. Ну, тоді, може, Ви знаєтеся на ливарництві?

— Два місяці я був у першому розряді.

— Краще б Ви залишилися в ньому! Тут Вам доведеться почати з третього. Тим не менш, Ви можете вважати, що Вам пощастило, що Вам дозволили так легко змінити свій цех!

Тоді інженер написав кілька слів на перепустці, відправив телеграму і сказав, — Кидайте свій жетон, залишайте цей відділ і йдіть прямо в секцію "О", до кабінету головного інженера. Йому повідомили.

Знову відбулися ті самі формальности, з якими Шварц зустрівся біля воріт "К". Як і вранці, його розпитали, прийняли і відправили до бригадира цеху, який провів його до ливарної залі. Але тут робота була більш мовчазною і більш методичною.

— Це лише маленька галерея, для відливання сорока двофунтових, — зауважив майстер, — першокласні майстри поодиночці можуть відливати великі гармати.

"Мала" галерея була не менше чотирьохсот п'ятдесяти футів* завдовжки і двохсот завширшки. Шварц, озирнувшись, підрахував, що тут має бути щонайменше шістсот горщиків, які нагрівалися по чотири, вісім чи дванадцять разом у бічних печах.

*Фут дорівнює 30.48 см

Форми, призначені для отримання виплавленої сталі, були розміщені посередині галереї, на дні траншеї. По обидва боки траншеї стояв пересувний кран, який, рухаючись рейками, постійно використовувався для переміщення величезних ваг. Як і в пудлінг-холі, на одному кінці була рейка для транспортування сталевих брусків, а на іншому — для відвозу гармат, коли вони виходили з форми.

Біля кожної форми стояв чоловік, озброєний залізним прутком, щоб перевіряти стан плавлення металу в горнах.

Процеси, які Шварц бачив на практиці деінде, тут були доведені до дивовижного стану досконалости.

Коли потрібно було зробити вилівок, попереджувальний дзвін подавав сигнал усім, хто стояв біля тиглів. Потім, по двоє, робітники однакового зросту, несучи між собою на плечах горизонтальний залізний брусок, підходили розміреним кроком і ставали перед кожною піччю.

Офіцер, озброєний свистком, з хронометром у руці, стояв біля форми, зручно розміщеної для всіх печей, що працювали. З обох боків канали з вогнетривкої глини, вкриті металом, пологими схилами сходилися до воронкоподібного резервуару, розміщеного просто над формою. Офіцер свиснув; одразу ж на залізний прут, який підтримували двоє робітників, накинули тигель, витягнутий кліщами з вогню. Свисток дав початок серії модуляцій, і двоє чоловіків, тримаючись в такт, підійшли і вилили вміст свого тигля в канал. Потім вони кинули цю порожню, ще розпечену посудину у чан.

Безперервно, через рівні проміжки часу, щоб підтримувати постійний потік,

бригади з інших печей виконували ту саму операцію.

Все було виконано з такою дивовижною точністю, що саме в призначений час останній тигель спорожнівся і був кинутий у чан. Маневр здавався скоріше результатом роботи сліпого механізму, ніж співпраці сотні людських рук.

Жорстка дисципліна, звичка і сила розміреного ритмічного навантаження створили диво.

Шварцови це здалося знайомим, і незабаром будучи в парі з чоловіком його зросту, він пройшов випробування у невеликому цеху, і знайшов головного майстра. І справді, наприкінці робочого дня ватажок його бригади пообіцяв йому швидке підвищення.

Вийшовши з секції "О" о сьомій вечора, він повернувся до двору, щоб забрати своє портмоне. Потім, йдучи однією з зовнішніх доріг, він незабаром підійшов до групи будинків, які він помітив того ранку, коли проходив повз, і легко знайшов нічліг у котеджі однієї доброї жінки, яка погодилася здавати йому житло.

Після вечері наш молодий робітник не пішов, як багато хто з його класу, до найближчої пивної. Він зачинився у своїй кімнаті, дістав з кишені уламок сталі, який, очевидно, підібрав у бараці, трохи тигельної глини з секції "О", і уважно розглянув їх при світлі закопченої лампи. Потім, діставши з портмоне товстий рукописний зошит, наполовину заповнений нотатками, розписками та розрахунками, він написав гарною французькою мовою, щоправда, з обережності, шифром, ключ до якого знав лише він один: "10 листопада. Штальштадт. У способі пудлінгування немає нічого особливого, якщо, звичайно, не брати до уваги вибір двох різних температур, відносно низьких для першого нагрівання і повторного, згідно з правилами Чернова. Що стосується лиття, то воно здійснюється за технологією Круппа, але з чудовою рівномірністю руху, що викликає захоплення. У цій точності маневрів і полягає велика німецька сила. Вона є результатом вродженого ритмічного хисту німецької раси. Англійці ніколи не змогли б досягти такої досконалості; вони не мають слуху і потребують дисципліни. Французи можуть легко досягти цього, оскільки вони є найдосконалішими танцюристами у світі. Поки що, здається, немає нічого таємничого в дивовижному успіху цього виробництва. Зразки мінералів, які я знайшов на горі, схожі на наше найкраще залізо.

Вугілля, безумовно, виїмково гарне, видатної металургійної якості, але все ж таки це не є чимось надзвичайним.

Немає сумнівів, що на підприємстві приділяють особливу увагу очищенню основних матеріалів від будь-яких сторонніх домішок, щоб вони могли бути використані тільки в ідеально чистому стані. Результат можна легко уявити. Щоб розгадати решту таємниці, мені залишилося лише визначити склад вогнетривкої глини, з якої виготовлені тиглі і канали. Якщо це з'ясується, і наші бригади робітників як слід буритимуть, я не бачу причин, чому б нам не зробити те, що вони роблять там. Все ж таки поки що я бачив тільки дві секції, а їх щонайменше чотири з половиною, не рахуючи центрального корпусу, відділу плянів і моделей, секретного кабінету! Яких тільки небезпечних задумів не визріває в цьому лігві? Що може загрожувати нашим друзям після погроз, які виголосив пан Шульц, заволодівши своїми статками?"

Після цих запитань Шварц, досить втомлений роботою, роздягнувся, ліг на маленьке ліжко, яке було настільки незручним, наскільки може бути незручним німецьке ліжко – а це говорить багато про що – запалив люльку, почав курити і читати пошарпану книжку. Але думки його були, очевидно, десь в іншому місці. Пахучі хмаринки виходили з його вуст, наче вони промовляли: "Пух! Пух! Пух! Пух!"

Незабаром він відклав книгу і надовго занурився в роздуми, немов заглиблений у розв'язання складної проблеми.

— Ах, — вигукнув він нарешті, — хоч сам диявол спробує перешкодити мені, я дізнаюся таємницю професора Шульца, і насамперед те, що він замислив проти Франквілля!

Шварц заснув, бурмочучи ім'я доктора Сарразіна; але уві сні на його вустах було ім'я Жаннетт, милої маленької Жаннетт. Він ніколи не забував цю маленьку дівчинку, хоча з того часу, як він бачив її востаннє, Жаннетт перетворилася на молоду жінку. Цей феномен легко пояснюється звичайними законами асоціації думок. Думки про доктора викликали думки про його доньку за принципом асоціації суміжності. Потім, коли Шварц, а точніше Макс Брукман, прокинувся, маючи в голові все ще Жаннетт, він анітрохи не здивувався, а знайшов у цьому факті ще один доказ досконалості психологічних принципів Джона Стюарта Мілля.

Розділ VI

Шахта Альбрехта

Фрау Бауер, добра домовласниця Макса Брукмана, була швейцаркою за походженням, і вдовою шахтаря, який загинув чотири роки тому в одному з нещасних випадків, які роблять життя шахтаря таким небезпечним. Їй призначили невелику щорічну пенсію в тридцять доларів і, крім того, зарплату її сина Карла, яку регулярно приносили їй щонеділі. Вона змогла трохи збільшити свій дохід, здаючи в оренду мебльовану кімнату.

Хоча Карлу не виповнилося й тринадцяти, він працював у вугільній шахті траппером; його обов'язком було відчиняти й зачиняти один із вентиляційних люків, коли це було необхідно для проїзду вантажівок із вугіллям. Його мати здавала свій будинок в оренду, і, оскільки, він знаходився надто далеко від шахти Альбрехта, щоб повертатися додому щовечора, він влаштувався на нічну роботу на дні тієї ж самої шахти. Вона не була важкою, адже треба було лише доглядати за шістьма кіньми, тоді як чоловік, який доглядав за ними вдень, ночував під землею.

Молоде життя Карла пройшло, таким чином, майже повністю на глибині півтори тисячі футів під поверхнею землі. Цілими днями він чергував біля своїх дверей, цілими ночами спав на солом'яній підстилці, поруч із кіньми. Лише в неділю вранці він повертався до світла, щоб на кілька коротких годин насолодитися вселенським благословенням сонця, блакитного неба і посмішки матері.

Як Ви можете собі уявити, після такого тижня, коли він піднімався з шахти, його

навіть чи можна було б назвати привабливим. Насправді він був більше схожий на молодого гнома, двірника чи чорношкірого, ніж на когось іншого. Фрау Бауер завжди тримала напоготові великий запас гарячої води, і перше, що вона робила, це мила його цілу годину. Потім вона одягала його в зручний костюм із темно-зеленого сукна, перешитий зі старого костюма його батька, який зберігала цілий тиждень у шафі для важливих речей, а потім бралася до роботи – милуватися своїм хлопчиком, і це заняття їй ніколи не набридало, бо вона вважала його найкрасивішим у світі.

Коли шар вугільного пилу було змито, Карл справді виявився таким же гарним, як і більшість хлопчиків. Його золотисте шовковисте волосся, приємні блакитні очі пасували до світлого кольору обличчя, але він був надто малий для свого віку. Життя без сонця зробило його білим, як ріпа, і якби до крові юного шахтаря приклали обчислювач доктора Сарразіна, то, напевно, виявилось б, що він має вкрай недостатню кількість еритроцитів.

За характером він був досить тихим і спокійним, з деякою гордістю, яку дає всім шахтарям відчуття постійної небезпеки, звичка до регулярної роботи і задоволення від подоланих труднощів.

Найбільшим щастям для нього було сидіти з матір'ю за квадратним столом у їхній маленькій кухні і розкласти в коробці велику кількість страшних комах, принесених з надр землі. Тепла і рівна атмосфера шахт має свою особливу фауну, маловідому натуралістам, так само, як вологі стіни ям мають свою флору дивовижних мохів, грибів і лишайників.

Інженер Маулесмюлле, який захоплювався ентомологією, помітив це і пообіцяв невелику винагороду за кожен новий екземпляр, який Карл приносить йому. Те, що спочатку спонукало хлопчика досліджувати всі закутки шахти, поступово навчило його бути колекціонером. Тепер він шукав комах за власним бажанням.

Втім, павуками та мокрицями він не обмежувався. Він був у близьких стосунках з двома кажанами та великим щуром. Якщо вірити йому, ці три тварини були найрозумнішими і найдоброзичливішими створіннями у світі; навіть більш розумними, ніж коні з довгими шовковистими гривами і блискучими боками, про яких Карл завжди говорив з теплим захопленням.

Блейр-Атоль був головним улюбленцем, найстаршим у стайні, філософським старим конем, який шість років перебував на глибині півтори тисячі футів під рівнем моря, і весь цей час ніколи не бачив денного світла. Тепер він був майже сліпий.

Але як добре він знав свій шлях у підземному лабіринті, коли повернути праворуч, а коли ліворуч, як проводив свої візки, ніколи не пропускаючи жодного кроку! Він завжди вчасно зупинявся перед люком, залишаючи достатньо місця, щоб його відкрити. Як дружелюбно він іржав вранці і ввечері, саме в ту хвилину, коли наставав час приносити йому провіант. Який він був добрий, слухняний і лагідний!

— Запевняю Вас, мамо, він справді цілує мене, тручись своєю щокою об мою, коли я притуляюся до нього, — сказав Карл. — До того ж, зауважте, він дуже корисний, бо він як годинник, без нього ми ніколи не знали б, ніч це чи день, ранок чи вечір.

Так теревенив хлопчик, а дама Бауер слухала його із захопленням. Вона теж любила Блейр-Атоля так само сильно, як і її син, і ніколи не забувала послати йому шматочок цукру. Вона віддала б усе на світі, щоб побачити старого слугу, якого знав її чоловік, а заодно відвідати похмуре місце, де після вибуху знайшли чорне, як чорнило, обвуглене тіло бідолашного герра Бауера. Але жінок на шахти не пускають, і їй довелося задовольнитися яскравими описами, наданими її сином.

Вона добре знала ту шахту – ту велику темну яму, в яку спустився її чоловік і не повернувся. Скільки разів вона чекала біля зяючої пащі діаметром вісімнадцять футів, дивлячись уздовж стіни з каменю, дивлячись на дубовий каркас, до якого тросами і сталевими шківками підтягувалися вибої*, відвідувала підсобні приміщення, машинну залю, хатинку обліковця і все інше! Скільки разів вона грілася біля розпеченої жаровни, де шахтарі сушать одяг, вийшовши з шахти, а нетерплячі курці розпалюють люльки! Як їй був знайомий увесь цей гамір і рух, що панував у цьому місці!

*Порода

Приймальники, які відчіплювали навантажені вагони, сортувальники, мийники, машиністи, кочегари – вона бачила їх за роботою знову і знову.

Те, чого вона не могла бачити, але завжди могла уявити прихильними очима – це те, що стається, коли кошик іде на дно, тягнучи за собою групу робітників, серед яких був її колишній чоловік, а тепер її єдина дитина.

Вона чула їхні голоси та сміх, що ставали дедалі слабшими в глибині, і, врешті-решт, зникали зовсім. У думках вона стежила за тим хистким кошиком, який спускався вниз вузьким каналом на п'ятнадцять-вісімнадцять сотень футів, що в чотирнадцять разів перевищувало висоту великої піраміди, поки він не досяг дна, і чоловіки не поспішили взятися за свою роботу.

Вона уявила, як вони розходяться по різних частинах підземного міста, хто праворуч, хто ліворуч – копачі, озброєні міцними кайлами, щоб розбивати брили вугілля; кріпильники, щоб укріплювати місця, звідки вугілля було видобане; теслі, щоб ставити дерев'яні конструкції; робочі, щоб ремонтувати дороги і прокладати рейки; муляри, щоб цементувати стелі.

Широка центральна галерея вела від цієї шахти до іншої – вентиляційної – віддаленої приблизно на милю. Під прямим кутом від неї розходилися другорядні дороги, а паралельними лініями – ще менші. Ці дороги були розділені стінами і стовпами з вугілля або каменю. Все було правильне, квадратне, суцільне та чорне!

І цей лабіринт доріг був наповнений напівроздягненими шахтарями, які працювали, розмовляли, сміялися при світлі своїх безпечних ламп.

Все це пані Бауер могла бачити, сидячи на самоті, мріючи, біля каміна.

Серед численних галерей вона найчастіше уявляла собі ту, де її хлопчик Карл відчиняв і зачиняв зачиняв свої двері.

Коли настав вечір, денні робітники пішли, щоб їх замінили нові; але її син не пішов з усіма, щоб зайняти своє місце в кошику. Він пішов до стайні, погладив свого улюбленого Блейр-Атоля і дав йому вечерю з вівса та свіжого сіна. Потім він з'їв свою

маленьку холодну вечерю, яку йому прислали, кілька хвилин погрався зі своїм великим домашнім щуром, спіймав і погладив двох кажанів, які пурхали навколо нього, і незабаром міцно заснув на своїй купі соломи.

Любляча мати знала все це, і дуже любила слухати про кожну подію з повсякденного життя свого сина.

— Мамо, як ти думаєш, що сказав мені вчора інженер, містер Маулесмюлле? Він сказав, що якщо я правильно відповім на кілька запитань з арифметики, які він мені задасть днями, то він візьме мене потримати ланцюг, коли буде обстежувати шахту з компасом. Здається, вони збираються пробити нову галерею, щоб з'єднати її з шахтою Вебера, і йому буде надзвичайно важко вивести її в потрібному місці!

— Справді! — вигукнула пані Бауер із захопленням, — невже герр Маулесмюлле так сказав! — І вже уявляла, як її Карл тягне ланцюг уздовж галереї, а інженер з блокнотом у руці записує цифри і, не зводячи очей з компаса, визначає напрямок проходу.

— На жаль, — продовжував Карл, — нікому пояснити те, що я не розумію в арифметиці, і я дуже боюся, що відповім неправильно!

У цей момент до розмови долучився Макс, який мовчки курих біля каміна, на місце біля якого він, як мешканець будинку, мав привілей претендувати, і сказав хлопчикови, — Якщо ти покажеш мені, що тобі здається тяжким, можливо, я зможу тобі допомогти.

— Ви? — недовірливо перепитала фрау Бауер.

— Звичайно, — відповів Макс. — Ви думаєте, я нічому не вчуся на вечірніх заняттях, на які регулярно ходжу після вечері? Майстер мною дуже задоволений і каже, що зробить мене наглядачем.

На цьому Макс приніс зі своєї кімнати чистий аркуш паперу і, сівши біля хлопця, пояснив йому складну частину з такою ясністю, що здивований Карл легко впорався з завданням.

Відтоді пані Бауер стала більш уважною до свого мешканця, а Макс дуже полюбив свого маленького компаньйона.

На заводі Макс показав себе зразковим робітником, і незабаром його перевели до другого, а потім і до першого розряду. Щоранку він був біля брами "О" рівно о сьомій годині. Щовечора, після вечері, він поспішав до класу, який вів інженер Трубнер. Геометрія, алгебра, креслення схем і машин — він брався за все з однаковим запалом; і його успіхи були настільки швидкими, що його вчитель був дуже вражений цим. Через два місяці після вступу на мануфактуру Шульца молодий робітник уже був визнаний одним із найрозумніших не лише в цеху, а й в усьому Штальштадті. У рапорті його інженера, надісланому наприкінці кварталу, була така офіційна згадка: "Шварц (Йоганн), двадцять шість років, робітник-ливарник першого розряду. Я хочу довести цю людину до відома директорів, як таку, що стоїть вище середнього рівня в трьох відношеннях: теоретичні знання, практична майстерність і неабиякий геній до винахідництва."

Але потрібно було щось більше, щоб привернути увагу начальства до Макса. Це не

змусило себе довго чекати; хоча, на жаль, це сталося за найтрагічніших обставин.

Одного недільного ранку Макс, дуже здивований тим, що десята година пробила, а його юний друг Карл так і не з'явився, спустився до пані Бауер, щоб запитати, чи не знає вона якоїсь причини такої затримки. Він побачив, що вона дуже занепокоєна: Карл мав би бути вдома вже дві години тому, а то й більше. Побачивши її занепокоєння, Макс запропонував піти й навідати його, і сам вирушив у напрямку шахти Альбрехта.

Дорогою він зустрів кількох шахтарів і запитав у них, чи не бачили вони хлопчика; потім, отримавши негативну відповідь, обмінявшись "Glück auf!" (успіхів вам! благополучного повернення!), що є звичайним привітанням німецьких шахтарів, Макс продовжив свою ходу.

Близько одинадцятої години він дістався до підніжжя шахти "Альбрехт". Тут не було гамірно і жваво, як у будній день; лише один молодий "міллінер", як шахтарі жартома називають сортувальників вугілля, розмовляв зі сторожем, який за службовим обов'язком навіть у цей день перебував біля входу до шахти.

— Ви бачили, як маленький Карл Бауер, номер 41 902, проходив сьогодні вранці? — запитав Макс цього службовця.

Чоловік переглянув свій список і похитав головою.

— Чи є ще якийсь вихід з шахти?

— Ні, це єдиний; нова лінія на півночі ще не закінчена.

— Тоді, хлопчик вниз?

— Має бути так, хоча це теж дивно, адже в неділю мають залишатися лише п'ятеро сторожів.

— Можу я спуститися і перевірити?

— Без дозволу — ні.

— Можливо, стався нещасний випадок, — втрутився "міллінер".

— В неділю не вийде.

— Все одно, — сказав Макс, — я повинен дізнатися, що сталося з тим хлопчиком.

— Ви повинні поговорити з наглядачем за технікою, в його кабінеті, якщо він ще там.

Наглядач, одягнений у своє найкраще недільне вбрання, з жорстким, наче бляшаним, коміром сорочки, на щастя, все ще був при своїх справах. Він був інтелігентним і людяним чоловіком, і одразу ж перейнявся тривогою Макса.

— Ми негайно підемо і подивимося, що він робить.

І наказавши черговому бути готовим витягнути шнур, він приготувався спуститися в шахту разом з молодим робітником.

— У вас немає апарату Галібєрта? — запитав Макс. — Він може стати в нагоді.

— Ви маєте рацію. Ніколи не можна бути впевненим, що станеться на дні шахти.

Сказавши це, наглядач дістав із шафи два цинкові резервуари, схожі на урни, які носять на спині вуличні продавці какао в Парижі. Це були коробочки зі стисненим повітрям, поміщеними у сполучення з губами за допомогою двох трубок з індійського каучуку, а роговий мундштук утримувався між зубами. Вони наповнювалися за

допомогою своєрідних міхурів, сконструйованих таким чином, щоб повністю спорожніти. Тримаючи ніс у дерев'яних щипцях, людина може, забезпечена запасом повітря, проникати в найнепридатнішу для дихання атмосферу.

Приготування завершилися, наглядач і Макс зайняли свої місця в кошику, трос зрушив з місця, і почався спуск.

Дві маленькі електричні лампи проливали трохи світла навколо, і чоловіки розмовляли між собою, поки опускалися в глиб землі.

— Для людини, яка не має відношення до цієї справи, Ви досить холоднокровні, — зауважив наглядач. — Я бачив людей, які не могли набратися сміливості, щоб спуститися вниз, а якщо й наважувалися, то весь час плазували, як кролики на дні кошика.

— Справді, — відповів Макс, — мені здається, що тут немає нічого страшного; хоча, чесно кажучи, я вже два чи три рази спускався у вугільну шахту.

Незабаром вони висадилися на дні. Сторож, якого вони застали там, не бачив малого Карла.

Спочатку вони завітали до стайні, де коні були самі, і здавалося, що вони дуже втомилися від власного товариства. Принаймні такий висновок можна було зробити з іржання, яким Блейр-Атоль привітав наближення трьох людських постатей. На цвяху висів Карлів рюкзак, а в кутку, поруч із гребінцем для коней, лежав його підручник з арифметики.

Макс одразу зауважив, що його ліхтаря немає на місці, а це свіжий доказ того, що хлопець, мабуть, все ще в шахті.

— Можливо, він постраждав від зсуву, — сказав наглядач, — але це малоімовірно. Що він міг робити в галереях у неділю?

— О! Мабуть, він пішов полювати на комах перед тим, як піднятися нагору, — сказав наглядач. — Це в нього така пристрасть.

Конюх, який прийшов у розпал цієї дискусії, підтвердив це припущення. Він бачив, як Карл вийшов о сьомій годині з ліхтарем.

Негайно було розпочато ретельні пошуки. Покликали інших вартових, і кожен зі своїм ліхтарем пішов у своєму напрямку, зазначеному на великому пляні шахти, щоб ретельно обстежити кожен тунель і галерею.

За дві години була обійдена вся шахта, і семеро чоловіків знову зустрілися на тому ж місці. Ніде не було ані найменших ознак обвалу, ані найменших слідів Карла. Наглядач, можливо, під впливом зростаючого апетиту, почав схилитися до думки, що хлопець непомітно для себе знепритомнів та на даний момент вже мав би бути у себе вдома. Але Макс, переконаний у протилежному, наполягав на продовженні пошуків.

— А це що таке? — запитав він, вказуючи на пунктирну область на пляні, що нагадувала серед навколишньої дрібноти ті "невідомі землі", позначені на кордонах арктичних континентів.

— Ця зона тимчасово безлюдна, через порідіння плясту, — відповів наглядач.

— Це безлюдна зона? Треба туди зазирнути! — вигукнув Макс, і інші чоловіки

погодилися з його рішенням.

Вони недовго йшли до входу в якісь галереї, які, судячи зі слизистих і запліснявілих стін, могли бути закинутими вже багато років.

Вони йшли деякий час, не натрапляючи на нічого підозрілого, коли Макс зупинився і запитав, — Чи не відчуваєте ви себе одурманено, і чи не болить у вас голова?

— Чому ж, так, звичайно, відчуваємо! — відповіли його супутники.

— Я теж, — продовжив Макс. — На якусь мить у мене запаморочилося в голові. Тут точно є вугільний газ! Дозволите запалити сірника? — запитав він у наглядача.

— Неодмінно, друже, запалюйте.

Макс дістав з кишені коробочку, чиркнув сірником і, нахилившись, підніс його до землі, де він миттєво згас.

— Я був у цьому впевнений, — зауважив він. — Газ, важчий за повітря, залягає близько до землі. Вам не можна тут залишатися — я маю на увазі тих, хто не має апарату Галібєрта. Якщо хочете, пане, ми можемо продовжити пошуки наодинці.

Домовившись про це, Макс і наглядач взяли кожен між зубами мундштук своєї повітряної скриньки, одягли прищепки на ніздрі, і сміливо проникли в низку старих галерей.

За чверть години вони вийшли, щоб поновити повітря у своїх резервуарах; це було зроблено, і вони почали спочатку.

На третій спробі їхні зусилля увінчалися успіхом. Слабке блакитнувате світло електричної лампи виднілося далеко у темряві. Вони поспішили до нього.

Біля вологої стіни, нерухомий і вже холодний, лежав бідолашний маленький Карл. Його сині губи і запалі очі говорили про те, що сталося.

Він, очевидно, хотів щось підняти з землі, нахилився і буквально захлинувся вугільним газом.

Всі спроби повернути його до життя були марними. Він, мабуть, був мертвий вже чотири чи п'ять годин. До вечора наступного дня на цвинтарі Штальштадту з'явилася ще одна маленька могила, а бідолашна фрау Бауер втратила і чоловіка, і дитину.

Розділ VII

Центральний корпус

У звіті доктора Ехтернаха, головного хірурга на ділянці шахти Альбрехта, зазначалося, що смерть Карла Бауєра, номер 41 902, тринадцятирічного траппера в галереї 228, настала внаслідок задухи, спричиненої поглинанням дихальними органами великої кількості вуглекислоти.

Інша, не менш яскрава доповідна записка інженера Маулесмюлле, пояснювала необхідність включення до схеми вентиляції зони В на пляні XIV, оскільки значна кількість шкідливого газу повільно фільтрувалася з її галерей. Нарешті, доповідна

записка того ж чиновника доводила до відома влади відданість наглядача Райєра та першокласного робітника Йоганна Шварца.

Десять годин по тому, прийшовши до будиночка портє, Макс, взявши свій жетон обліку, знайшов на цвяху роздруковане розпорядження, адресоване йому: "Шварц повинен з'явитися сьогодні о десятій годині в кабінеті генерального директора. Центральний корпус, брама і дорога "А"."

— Нарешті! — подумав Макс. — Це перший крок; далі буде!

Спілкуючись з товаришами під час недільних прогулянок Штальштадтом, він набув достатньо знань про загальний устрій міста, щоб зрозуміти, що дозвіл на вхід до центрального корпусу не можна отримати просто так. Про це місце ходили різні історії. Говорили, що деяких необачних людей, які хитрістю намагалися потрапити в закриту ділянку, що охоронялася, більше ніколи не бачили. Що перед тим, як потрапити туди, всі робітники, які там працювали, проходили через низку масонських церемоній – були зобов'язані давати найурочистіші клятви не розголошувати нічого з того, що там відбувається, а за порушення клятви нещадно засуджувалися таємним трибуналом до смертної кари. Підземна залізниця поєднувала цю святиню з індустріальним районом. Нічні потяги привозили невідомих відвідувачів. Тут відбувалися верховні ради, на які іноді приїжджали таємничі особи, щоб взяти участь у дискусіях.

Не надто довіряючи цим розповідям, Макс знав, що вони були лише популярним вираженням загальновідомого факту – надзвичайних труднощів, які супроводжували вступ до центрального дивізіону. З усіх робітників, яких він знав – а у нього були друзі як у залізних шахтах, так і у вугільних копальнях, серед рафінувальників, а також серед людей, зайнятих у доменних печах, серед теслярів і ковалів – жоден з них ніколи не входив через браму.

Тому з почуттям сильної цікавості і таємного задоволення він з'явився туди в зазначену годину. Незабаром з'ясувалося, що запобіжні заходи були найсуворішими.

Очевидно, на Макса очікували. Двоє чоловіків, одягнених у сіру юніформу, з мечами при боці та револьверами за поясом, чекали на Макса в будиночку портє.

Цей будиночок, як у закритому монастирі, мав дві брами, зовнішню і внутрішню, які ніколи не відчинялися одночасно.

Оглянувши і підписавши перепустку, Макс побачив, хоч і не виявив жодного здивування, як йому винесли білу хустинку, якою двоє супроводжуючих у формі дбайливо зав'язали йому очі.

Потім, взявши його під руки, вони повели його далі, не сказавши жодного слова.

Пройшовши дві чи три тисячі кроків, вони піднялися сходами, двері відчинилися і зачинилися, і Максу дозволили зняти пов'язку.

Він опинився у великій простій кімнаті, обладнаній стільцями, чорною дошкою і довгим письмовим столом, оснащеним усіма необхідними для лінійного малювання струментами. Кімната освітлювалася високими вікнами, заскленими шліфованим склом.

Майже одразу до кімнати увійшли двоє осіб, які виглядали так, ніби належали до

представників університету.

— Нам стало відомо, що Ви дещо відзначилися, — сказав один з них. — Ми збираємося перевірити Вас, щоб з'ясувати, чи є підстави зарахувати Вас до зразкового підрозділу. Чи готові Ви відповісти на наші запитання?

Макс скромно заявив, що готовий до перевірки.

Потім двоє екзаменаторів послідовно поставили йому запитання з хемії, геометрії та алгебри. Молодий робітник щоразу задовольняв їх чіткістю і точністю своїх відповідей. Фігури, які він креслив крейдою на дошці, були акуратними, виваженими та елегантними. Його рівняння виглядали якнайдосконаліше, рівними лініями, наче шеренги полку піхоти. Одна з таких демонстрацій була такою чудовою і такою новою, що йому висловили своє здивування і запитали, де його цьому навчили.

— У Шаффгаузені, моєму рідному місті, в початковій школі.

— Ви, виявляється, добре малюєте?

— Це було моєю сильною стороною.

— Освіта, яку дають у Швейцарії, безумовно, дуже рідкісна, — зауважив один екзаменатор другому. — Ми даємо Вам дві години на виконання цього завдання, — продовжив він, вручаючи кандидату креслення дуже складного на вигляд парового двигуна. — Якщо Ви добре впораєтесь, то будете допущені з оцінкою: " Абсолютно задовільно і дуже успішно".

Залишившись наодинці, Макс охоче взявся до роботи.

Коли екзаменатори повернулися до нього після закінчення відведеного часу, вони були настільки захоплені його кресленням, що додали до обіцяної згадки: "У нас немає іншого кресляра з таким же таланом, як у нього."

Потім нашого молодого працівника знову схопили сірі супроводжуючі і з тими ж церемоніями, тобто з перев'язаними очима, повели до кабінету генерального директора.

— Вам пропонується вступ до однієї зі студій у модельному відділенні, — сказав цей персонаж. — Чи готові Ви дотримуватися правил і розпорядку?

— Я не знаю, які вони, — сказав Макс, — але припускаю, що прийнятні.

— Вони полягають у наступному: По-перше, Ви зобов'язані, поки триває Ваша служба, проживати в одній частині. Ви не можете вийти за межі частини інакше як за спеціальним і виїмковим наказом. По-друге, на Вас поширюється військова дисципліна; і Ви зобов'язані абсолютно підкорятися своїм командирам, під загрозою військових покарань. З огляду на це, Ви також подібні до унтер-офіцерів діючої армії, оскільки можете бути підвищені до найвищих звань шляхом регулярного просування по службі. По-третє, Ви зобов'язуєтесь присягою ніколи і нікому не розповідати про те, що бачите в установі, до якої маєте доступ. По-четверте, Ваша пошта відкривається Вашим начальством: все, що Ви відправляєте, і все, що Ви отримуєте; і вона повинна обмежуватись тільки Вашою сім'єю.

— Словом, я у в'язниці, — подумав Макс.

За тим спокійно відповів, — Ці правила здаються мені цілком справедливими, і я

готовий їм підкорятися.

— Добре. Підніміть руку. Прийміть присягу. Ви призначені креслярем у четверту студію. За Вами буде закріплено житло, а для харчування Ви знайдете тут першокласну їдальню. Ви не маєте при собі ніякого майна?

— Ні, сер. Оскільки я не знав, що мене очікувало, я залишив усі речі в кімнаті.

— Вони будуть доставлені Вам, оскільки Ви не повинні більше виходити за межі частини.

— Добре я зробив, — думав Макс, — що писав свої записки шифром! Їм би тільки й дивитися на них!

До кінця дня Макс влаштувався в симпатичній кімнатці на четвертому поверсі будівлі з видом на широке подвір'я. У нього з'явилися деякі думки щодо його нового життя.

Він не думав, що все буде так похмуро, як здавалося на перший погляд. Його товариші, з якими він познайомився в ресторані, були загалом тихі й лагідні, як і всі працюючі люди. Щоб трохи розважитися, бо в їхньому механічному житті не вистачало веселощів, вони організували між собою оркестр і щовечора виконували добірки цілком стерпної музики. Бібліотек та читальня, були цінними ресурсами для розуму, з наукової точки зору, в рідкісні години дозвілля. Спеціальні курси, які проводили професори, були обов'язковими для всіх працюючих чоловіків, які, крім того, повинні були проходити часті іспити і змагатись. Але свіжого повітря і свободи в цих вузьких рамках не вистачало.

Це був звичайний коледж, тільки з особливою суворістю до дорослих чоловіків. Навколишня атмосфера не могла не впливати на їхній дух, підпорядкований залізній дисципліні.

За цією діяльністю, якій Макс віддався серцем і душею, минула зима. Його старання, досконалість малюнків, надзвичайні успіхи в усіх предметах, які він вивчав, помічені всіма його наставниками та екзаменаторами, зробили його навіть за цей короткий час серед цих старанних хлопців відповідною знаменитістю. На загальну думку, він був найрозумнішим креслярем, найгеніальнішим та найпродуктивнішим. Чи були якісь труднощі? До нього зверталися. Навіть самі керівники вдавалися до його досвіду, з повагою, яку заслуги вимагають навіть від найбільш вираженої заздрости.

Але якщо, потрапивши в саме серце зразкового факультету, юнак вважав, що буде ближчим до найпотаємніших таємниць, то він дуже сильно помилявся.

Зараз його життя було замкнене за залізною огорожею діаметром триста ярдів, що оточувала сегмент центрального корпусу, до якого він був приставлений. В інтелектуальному пляні його діяльність могла, і повинна була, поширюватися на найвищі царини металургійної промисловости. На практиці ж вона обмежувалася кресленням парових двигунів. Він конструював їх усіх розмірів і всіх потужностей, для всіх царин промисловости і застосування, для військових кораблів і для друкарських верстатів; але він ніколи не полишав цієї спеціальности. Праця, доведена до крайньої межі, тримала його, як у лещатах.

Після чотирьох місяців, проведених у секції "А", Макс знав про весь хід робіт у Сталевому Місті не більше, ніж тоді, коли потрапив туди. Щонайбільше він зібрав трохи загальної інформації про організацію механізму, частиною якого він став, незважаючи на свої заслуги, але це була дуже дрібна дешифрація інформації. Він знав, що центром павутиння, яке уособлювало собою Штальштадт, була Бичача Вежа, своєрідна циклопічна споруда, що височіла над усіма сусідніми будівлями.

З легендарних історій їдальні він також дізнався, що в основі цієї вежі знаходилося помешкання самого пана Шульца, а в центрі – славнозвісна таємна кімната. Додавали, що ця склепінчаста зала, захищена від будь-якої небезпеки від пожежі, і покрита зсередини, як обшитий корпус ззовні; була закрита системою сталевих дверей з пружинними замками, гідними найбільшого банку. Загальна думка полягала в тому, що професор Шульц працював над завершенням розробки жакливого двигуна війни безпрецедентної потужності, який мав забезпечити Німеччині всесвітнє панування.

Макс прокручував у голові безліч найсміливіших стратегій втечі та маскуванню, але змушений був визнати, що нічого подібного неможливо здійснити. Ці лінії похмурих і масивних стін, залитих світлом уночі і охоронюваних надійними вартовими, завжди ставали нездоланною перешкодою для будь-якої такої спроби. Але навіть якщо б він до певної міри подолав її, що б він побачив? Частинки, лише частинки, але ніколи не ціле!

Яка різниця! Він поклявся не здаватися, і він не здасться. Навіть якби це зайняло десять років, він би чекав цього часу. Але наближалася година, коли ця таємниця стане йому відомою. Так мусить бути! Щасливе місто Франквіль процвітало, його благодійні установи допомагали всім і кожному, даруючи новий овід надії зневіреним людям. Макс не сумнівався, що перед обличчям такого торжества латинської раси Шульц буде більш ніж коли-небудь сповнений наміру втілити свої погрози в життя. Штальштадт і його заводи були тому доказом.

Минуло багато тижнів.

Одного березневого дня Макс уже всоте повторив свою таємну клятву, коли один із сірих службовців повідомив йому, що з ним хоче поговорити генеральний директор.

— Я отримав від пана Шульца, — сказав цей високопосадовець, — наказ відправити до нього нашого найкращого кресляра. Ви — той самий кресляр. Подбайте про те, щоб потрапити до найближчого оточення. Вам присвоюється звання лейтенанта.

Таким чином, у той самий момент, коли він майже зневірився в успішності, його героїчна праця нарешті принесла йому бажаний квиток!

Макс був настільки сповнений захватом, що його радість відображалася на обличчі.

— Я щасливий, що можу повідомити Вам таку добру новину, — продовжував директор, — і не можу втриматися, щоб не закликати Вас продовжувати шлях, який Ви так відважно почали торувати. На вас чекає блискуче майбутнє. Ідіть, пане.

Так Макс, після тривалого випробувального терміну, зловив перший проблиск того кінця, до якого поклявся дійти!

Скласти весь свій одяг у портмоне, піти за сірими чоловіками, пройти через останню огорожу, вхід до якої, на шляху "А", можливо, все ще був йому заборонений —

це була справа кількох хвилин.

Тепер він стояв біля підніжжя неприступної Бичачої Вежі; до цього моменту він лише бачив її високу голову, що височіла серед хмар.

Сцена, яка постала перед ним, була справді несподіваною. Уявіть собі людину, яка раптом потрапила з галасливої, буденної європейської майстерні до незайманого лісу в тропіках. Такою була несподіванка, що чекала на Макса в центрі Штальштадту.

Як незайманий ліс набуває краси від описів великих письменників, так і парк професора Шульца був кращим за найпрекрасніший із садів для відпочинку. Стрункі пальми, чубаті банани, чудернацькі кактуси утворювали чагарники; ліани витончено обвивали евкаліпти, звисали зеленими гірляндами або падали багатими гронами. Найніжніші рослини цвіли в достатку. Поруч з апельсинами дозрівали ананаси і гуави. Колібрі та райські птахи демонстрували своє блискуче вбрання просто неба, бо клімат був таким же тропічним, як і рослинність.

Макс інстинктивно озирнувся на всі боки, шукаючи вгорі гарячі труби, які могли б пояснити це диво; не побачивши нічого, крім блакитного неба, він зупинився спантеличений.

Потім йому спало на думку, що неподалік від цього місця знаходиться вугільна шахта, яка постійно горить, і він здогадався, що пан Шульц геніяльно використовував це цінне підземне тепло за допомогою металевих труб, щоб підтримувати постійну температуру в приміщенні.

Але це пояснення не завадило очам молодого ельзасця зачаровано дивитися на зелені галявини, а ніздрям із захопленням вдихати смачні аромати, що наповнювали повітря. Для людини, яка вже півроку не бачила жодної травинки, це було справді цілюще повітря. Пологим схилом гравійована стежка привела його до підніжжя красивих мармурових сходів, якими керувала велична колонада. Позаду височіла величезна і масивна квадратна будівля, яка була ніби п'єдесталом Бичачої Вежі.

Під перистилем* Макс побачив сімох чи вісьмох слуг у червоних кунтушах, а також розкішного швейцара у крилатому капелюсі та з алебардою. А ще він помітив між колонами багаті бронзові канделябри**. Коли він піднявся сходами, легкий гуркіт видав, що під ногами проходила підземна залізниця.

*Перистіль – прямокутний двір або сад, площа, заля, оточені з чотирьох сторін критою [колонадою](#).

**Канделябр – декоративна підставка (свічник) з розгалуженнями для тримання свічки або декількох свічок.

Макс назвав своє ім'я, і його одразу ж провели до залі – справжнього музею скульптури. Не давши нічого роздивитися, його провели спочатку через залю прикрашену чорним і золотим, потім через залю з червоно-золотими орнаментами, і нарешті залишили на п'ять хвилин наодинці в жовто-золотій залі. По закінченні цього часу повернувся лакей і провів його до розкішного зелено-золотого кабінету.

Герр Шульц власною персоною, курячи довгу глиняну люльку, з кухлем пива при боці, виглядав посеред усієї цієї розкоші, як пляма бруду на лакованому черевикови.

Не підводячись, навіть не повертаючи голови, Сталевий Король просто сказав холодним тоном, — Ти кресляр?

— Так, пане.

— Я бачив твої креслення. Вони дуже хороші. Але чи ти розбираєшся тільки в парових двигунах?

— Я ніколи не досліджував нічого іншого.

— Чи знаєш ти щось про науку снарядів?

— Я вивчав її у вільний час і для власного задоволення.

Така відповідь зацікавила пана Шульца.

Він зволив обернутися і подивитися на свого працівника.

— Ну що, візьмешся разом зі мною конструювати гармату? Подивимось, що з неї вийде! Ах! Ти навряд чи зможеш зайняти місце цього ідіота Соне, який загинув сьогодні вранці, коли переносив динаміт! Цей дурень мало не підірвав нас усіх!

Треба визнати, що ця огидна відсутність почуттів була лише тим, чого й можна було очікувати з вуст пана Шульца.

Розділ VIII

Лігво Дракона

Читаць, який стежив за розвитком фортуни нашого молодого ельзасця, напевно, не дуже здивується, коли дізнається, що наприкінці кількох тижнів він твердо закріпився при боці пана Шульца. Ці двоє стали нерозлучними. Вони разом працювали, разом їли і гуляли, разом сиділи і курили над пінистими келихами пива. Екс-професор з Єни ніколи раніше не зустрічав помічника, який би так прислухався до його серця, який би вловлював його зміст з півслова, і який би так швидко застосовував його теоретичні ідеї.

Макс не просто володів неперевершеними здібностями у всіх царинах професії, був найчарівнішим співрозмовником, найстараннішим та найскромнішим працівником, але й найпліднішим винахідником.

Герр Шульц був у захваті від нього. Десять разів на день він казав собі: "Який скарб! Яка перлина цей хлопець!"

Правда полягала в тому, що Макс з першого погляду побачив наскрізь характер свого грізного покровителя і, зрозумівши, що сліпе і ненаситне марнославаство було його провідною рисою, регулював його поведінку, кепкуючи з егоїзму, який він так зневажав.

За кілька днів юнак набув такої майстерності у володінні пальцями, необхідної для цієї "людської клявіатури", що міг грати на Шульці так само легко, як на піаніно.

Його тактика полягала лише в тому, щоб вигідно виставляти свої достоїнства, але завжди таким чином, щоб залишити можливість для свого вчителя показати свою перевагу над ним. Наприклад, коли він закінчував малюнок, то залишав його

досконалим, за виїмком якогось незначного недоліку, який так само легко помітити, як і виправити, і на який екс-професор негайно і радісно реагував.

Якщо у нього була якась теоретична ідея, він так розкривав її під час розмови, що герр Шульц міг уявити, ніби він сам є її автором. Якось він навіть пішов далі, сміливо заявивши, — Я намалював плян судна з відокремленим тараном, про який Ви просили.

— Я? — перепитав герр Шульц, який ніколи й не мріяв про таке.

— Чому ж, так! Ви ж не хочете сказати, що забули? Відокремлений таран, який залишить веретеноподібну торпеду у ворожій стороні, яка вибухне в інтервал у три хвилини!

— У мене жодних спогадів про це. Ось що буває з такою головою, як у мене! Вона настільки переповнена винахідницьким генієм, що я забуваю свої власні ідеї. — І герр Шульц сумлінно привласнив собі лаври нового винаходу.

Можливо, зрештою, він був лише наполовину обманутий цією хитрістю. У глибині душі він, мабуть, відчував, що Макс сильніший за нього. Але завдяки одному з тих таємничих процесів, які відбуваються в людському мозку, він задовольнявся видимістю переваги доти, доки міг морочити голову своєму підлеглому.

— Але ж цей хлопець, мабуть, все-таки осел, незважаючи на свій розум! — казав він собі іноді з тихим сміхом, який показував усі тридцять два доміно в його щелепі.

Його марнославство, якщо і було поранено, то незабаром втішалось роздумами про те, що він один у всьому світі може втілити в життя ці винаходи та ідеї. Вони не мали б жодної цінності, якби не його золото. Зрештою, Макс був лише частиною механізму, який він, Шульц, запустив; і тому подібні речі.

Проте, незважаючи на високу прихильність професора, Макс так і не увійшов до нього в довіру, і після п'яти місяців перебування у Бичачій Вежі він знав про її таємниці не більше, ніж на початку. Його підозри переросли у впевненість, і це було все. Тепер він був переконаний, що Штальштадт приховує якусь таємницю, і що герр Шульц має якусь мету, яка виходить далеко за рамки корисливих інтересів. Характер його занять робив припущення, що він відкрив якийсь абсолютно новий двигун війни, надзвичайно вірогідним.

Але загадку ще треба було розгадати. Макс нарешті дійшов висновку, що неможливо отримати знання, яке він шукав, не дійшовши до певного перелому, який він і вирішив спровокувати.

Це було після вечері ввечері 5 вересня – рівно рік відтоді, як він знайшов тіло свого маленького друга Карла в шахті Альбрехта.

За вікном довга сувора американська зима вже вкрила країну своєю білою мантиєю, але в парку Штальштадту було так само тепло, як у червні, а сніг, що танув, не торкаючись землі, падав дощем, а не сніжинками.

— Ці сосиски в квашеній капусті були дуже смачні, чи не так? — зауважив пан Шульц, чия любов до улюбленої страви не постраждала від мільйонів Бегуми.

— Смакота! — відказав Макс, який героїчно приймав участь у цій трапезі щовечора, поки, врешті-решт, не зненавидів сам вигляд цієї страви.

Його почуття з цього приводу змусили його негайно втілити свій обміркований проект у життя.

— Цікаво, — зітхнувши, продовжив пан Шульц, — як люди, які не мають ні ковбаси, ні квашеної капусти, ні пива, можуть витримувати своє існування.

— Життя для них, мабуть, одне суцільне страждання, — відповів Макс.

— Об'єднати все людство з Батьківщиною було б справді благодійністю.

— Ну! Ну! Це прийде, це прийде! — вигукнув Сталевий король. — Ось ми вже в самому серці Америки. Дозвольте нам лише захопити один-два острови по сусідству з Японією, і Ви побачите, що за кілька заходів ми обігнемо всю земну кулю!

Лакей приніс люльки; пан Шульц набив і запалив свою. Макс свідомо вирішив скористатися цим моментом найвищого блаженства, тому після кількох хвилин мовчання почав, — Мушу сказати, що я не зовсім вірю в це підкорення!

— Яке підкорення? — перепитав пан Шульц, який вже забув, про що йшла мова.

— Завоювання світу німцями.

Екс-професор подумав, що неправильно почув.

— Ви не вірите в завоювання світу німцями?

— Ні.

— О, справді, це щось незвичне! Мені цікаво знати причини Ваших сумнівів.

— Просто тому, що французькі артилеристи закінчать краще і набагато перевершать Вас. Швейцарці, мої співвітчизники, які їх добре знають, твердо переконані, що один попереджений француз вартий двох німців. Урок 1870 року повториться проти тих, хто його дав. Ніхто не сумнівається в цьому в моїй маленькій країні, пане, і, якщо дозволите, це думка найрозумніших людей в Англії.

Макс вимовив ці слова холодним, сухим і рішучим тоном, що, якщо це було можливо, подвоювало ефект від відвертого блюзнірства.

Герр Шульц дико витріщився — від здивування він мало не задихнувся. Кров прилила йому до обличчя з такою силою, що юнак на мить злякався, чи не зайшов він занадто далеко. Однак, побачивши, що лють не задушила його жертву, і що цього разу вона не помре від шоку, він продовжив, — Так, про це неприємно згадувати, але це факт. Хоча наші конкуренти не здійсмають з цього приводу галасу, але вони працюють. Ви думаєте, вони нічого не навчилися з часів війни? Поки ми тупо намагаємося збільшити вагу нашої гармати, Ви можете бути певні, що вони готують щось нове, і що саме — ми побачимо при першій же нагоді!

— Щось нове, щось нове! — заікнувся герр Шульц. — Ми також працюємо над цим, добродію!

— Так, у якомусь сенсі. Ми робимо зі сталі те, що наші попередники робили з бронзи, ось і все. Ми подвоюємо пропорції та асортимент наших виробів.

— Подвоюємо! — вигукнув пан Шульц тоном, який означав: "Авжеж! Ми робимо більше, ніж подвоюємо!"

— Коротко кажучи, — підсумував Макс, — ми просто плагіатори. Розумієте, правда в тому, що нам бракує геніяльності для винахідництва. Ми нічого не відкриваємо, а

французи відкривають, і будуть, будьте певні.

Пан Шульц став, принаймні ззовні, дещо спокійнішим, хоча його тремтячі губи і блідість, що прийшла на зміну апоплексичному багрянцю, видавали схвильований стан його розуму.

Чи повинен він терпіти таке приниження? Бути широко відомим Шульцом, абсолютним господарем найбільшого підприємства і гарматного ливарного заводу в усьому світі, мати королів і парламенти біля своїх ніг, а потім почути від нікчемного швейцарського кресляра, що йому бракує винахідливості, що він нижчий за французького артилериста! І це тоді, коли поруч з ним, по той бік позолоченої стіни, було те, що тисячу разів збило б з пантелику нахабного негідника, заткнуло б йому рота і змело б усі його ідіотські аргументи? Ні, цього не можна було терпіти!

Герр Шульц так різко підвівся, що зламав люльку. Потім, кинувши на Макса сповнений іронії погляд, він прошипів крізь зуби, — Ідіть за мною, шановний, зараз я покажу Вам, чи не бракує мені, герру Шульцу, винахідливості!

Макс грав високо, але виграв завдяки несподіванкам, які спричинила його смілива і неочікувана мова, і пристрасти, яку він викликав.

Марнославство було сильнішим за розсудливість професора, і тепер Шульц прагнув розкрити свою таємницю. Він поспішним кроком зайшов до свого кабінету, ретельно зачинив двері і, підійшовши до книжкової шафи, торкнувся панелі. У стіні з'явився отвір, прихований рядами книг. Це був вхід до вузького проходу, що вів кам'яними сходами до самого підніжжя Бичачої Вежі.

Там дубові двері відчинялися за допомогою маленького ключика, який ніколи не покидав володіння господаря цього місця. З'явилися другі двері, зачинені на висячий замок, схожий на ті, що використовуються для сейфів.

Пан Шульц відчинив важкий залізний шлагбаум, захищений зсередини складним вибуховим механізмом, який Макс, охоплений професійною цікавістю, дуже хотів би оглянути, але його провідник не залишив йому на це часу.

Потім двоє чоловіків опинилися перед третіми дверима, без жодного видимого замка чи засува, які піддалися легкому поштовху, який, однак, був зроблений особливим чином.

Цей третій бар'єр пройдено, герр Шульц і його супутник піднялися залізними сходами з двохсот сходинок і опинилися на вершині Бичачої Вежі, звідки відкривається вид на все місто Штальштадт.

У центрі своєрідного каземату, пронизаного численними бійницями, стояла сталева гармата.

— Ось! — вигукнув професор, який не промовив жодного слова відтоді, як вони вийшли з їдальні.

Це була найвеличезніша бойова одиниця, яку Макс коли-небудь бачив. Руйнівник важив щонайменше триста тонн. Його горловина мала майже п'ять футів у діаметрі. Встановлений на сталевому візку і рухаючись по рейках з того ж металу, він міг би бути керованим дитиною, настільки легкими були всі його рухи за допомогою системи

зубчастих коліс. Пружина, закріплена в задній частині рами, мала ефект анулювання віддачі, або, принаймні, виробляла абсолютно рівну протидію, так що після кожного пострілу гармата поверталася у своє початкове положення.

— А яка може бути пробивна сила цього виробу? — запитав Макс, який не міг стримати свого захоплення.

— На двадцяти тисячах ярдів* ми можемо пробити сорокадюймову** пластину так само легко, як шматок хліба з маслом!

*Трохи більше 18 км.

**Близько метра.

— А дальність?

— Дальність? — вигукнув Шульц. — А! Ви щойно сказали, що наш імітаційний геній не зробив нічого більше, як подвоїв дальність польоту попередніх гармат! Ну, з цим апаратом я б узявся послати, з терпимою точністю, снаряд на відстань тридцяти* миль!

*Майже 50 км!

— Тридцять миль! — вигукнув Макс. — Тридцять миль! Який новий порох Ви можете використовувати?

— О! Я можу розповісти Вам усе, — відповів герр Шульц своєрідним тоном. — Немає ніяких незручностей у тому, що я відкриваю Вам свої таємниці. Крупнозернистий порох відслужив свій час. Я використовую піроксилін; його розривна сила в чотири рази більша, ніж у звичайного пороху, і я збільшую її в п'ять разів, домішуючи до нього вісім десятих його ваги нітрату калію.

— Але, — зауважив Макс, — жоден предмет, навіть зроблений з найкращої сталі, не витримає би довго. Після чотирьох чи п'яти пострілів Ваша гармата буде ослаблена і незабаром стане непридатною для використання.

— Якщо можна було б зробити лише один постріл, цього було б достатньо!

— Це був би дорогий постріл.

— Це коштувало б мільйон — це чиста вартість гармати.

— Один постріл коштує мільйон!

— Яка різниця, головне, щоб це знищило сто мільйонів!

— Сто мільйонів! — вигукнув Макс.

Однак він стримав змішаний жах і захоплення, які викликало у нього це страшне знаряддя руйнації, і додав, — Це, безумовно, дивовижна і приголомшлива артилерія, але, незважаючи на її достоїнства, вона підтверджує мою теорію; безумовно, є вдосконалення, але це все наслідування, а не винахід.

— Не винахід! — відповів пан Шульц, знизуючи плечима. — Повторюся, що тепер у мене немає від Вас ніяких таємниць. Ходімо зі мною.

Тоді Сталевий Король і його супутник вийшли з каземату і за допомогою гідравлічного ліфту спустилися на нижній поверх. Тут лежала велика кількість довгих предметів циліндричної форми, які здалеку можна було прийняти за демонтовані гармати.

— Це наші снаряди, — сказав пан Шульц.

— Цього разу Макс був змушений визнати, що вони не були схожі ні на що з того, що він бачив раніше. Це були величезні труби, шість футів завдовжки і три в діаметрі, обшиті свинцевою оболонкою так, щоб входити в нарізку ствола, закриті ззаду сталевую пластиною, а кінець закінчувався сталевим наконечником, забезпеченим ударною кнопкою.

Ніщо в їхньому зовнішньому вигляді не вказувало на особливу природу цих снарядів, хоча Макс відчував, що в них міститься якийсь жахливий елемент руйнування, що перевершує все, що коли-небудь було зроблено або придумано.

— Ви не здогадуєтесь? — запитав пан Шульц, побачивши, що його співрозмовник мовчить.

— Звичайно, ні, пане! Навіщо Вам такий довгий і важкий на вигляд снаряд?

— Зовнішній вигляд оманливий, — відповів герр Шульц, — і немає великої різниці у їхній вазі з вагою звичайного снаряда того ж калібру. Ходімо! Я мушу Вам все розповісти. Скляна оболонка, вкладена в дуб, заряджена рідкою вуглекислотою під внутрішнім тиском сімдесяти атмосфер. Падіння провокує вибух і повернення рідини в газоподібний стан. Величезний об'єм вуглекислого газу виривається в повітря, і навколишню атмосферу охоплює стоградусний мороз. Все живе в радіусі тридцяти ярдів від центру вибуху вмиє замерзає і задихається. Я кажу про тридцять ярдів як про мінімальну межу, але насправді дія вибуху поширюється набагато далі, скажімо, на сотню або пару сотень ярдів.

— Ще одна важлива річ полягає в тому, що вуглекислота, залишаючись дуже довго біля землі, через свою вагу, більшу за вагу повітря, зберігатиме небезпечні властивості в цій зоні протягом багатьох годин після першого вибуху, так що будь-яка істота, яка спробує увійти або пройти через неї, неодмінно загине. Ефект від цього пострілу буде миттєвим і тривалим. Крім того, за моїм пляном, не буде поранених, лише мертві!

Герр Шульц з явним задоволенням демонстрував переваги свого винаходу. До нього повернувся добрий гумор, він почервонів від гордості, а зуби виблискували.

— Ви повинні уявити собі, — продовжив він, — достатню кількість моїх гармат, спрямованих проти обложеного міста. Якщо припустити, що однієї гармати достатньо для знищення ділянки площею два з половиною акри, то для міста площею дві тисячі п'ятсот акрів ми повинні мати сотню батарей, кожна з яких складається з десяти відповідних гармат. Тепер уявімо, що всі наші гармати на позиціях, погода тиха і сприятлива, загальний сигнал подається електричним дротом. За хвилину на площі в дві тисячі п'ятсот акрів не залишиться жодної живої істоти! Місто буде занурене в цілий океан вуглекислого газу! Ця ідея прийшла мені в голову минулого року, коли я прочитав медичний звіт про нещасний випадок смерті маленького шахтаря в шахті Альбрехта. Перше натхнення я отримав у Неаполі, коли відвідав Собачий грот¹. Але цей останній факт був необхідним для того, щоб поставити останню крапку в моїй думці. Ви розумієте принцип, чи не так? Штучний океан чистої вугільної кислоти! П'ятої частини цього газу було б достатньо, щоб зробити повітря непридатним для дихання.

1. Грот дель Кано, що в околицях Неаполя, отримав свою назву від цікавої

властивості його атмосфери душити собаку або будь-яку іншу дрібну чотириногу тварину, не завдаючи жодної шкоди людині прямоходячій, завдяки шару вуглекислого газу завтовшки близько двох футів (~60 см), який завдяки своїй питомій вазі утримується близько до землі.

Макс не вимовив жодного слова. Він просто заціпенів. Герр Шульц так виразно відчував свій тріумф, що не бажав ним скористатися.

— Є лише одна деталь, яка мене турбує, — сказав він.

— І що ж це може бути? — запитав Макс.

— Що мені не вдається заглушити звук детонації заряду. Це робить мою гармату надто схожою на звичайну. Уявіть собі, що було б, якби мені вдалося зробити беззвучний постріл. Раптова смерть безшумно спіткає сто тисяч людей одночасно, в якусь тиху і безтурботну ніч!

Чарівна перспектива, що відкрилася перед ним, закинула пана Шульца до коричневого кабінету. З цієї мрії, яка була лише глибоким зануренням у ванну самозакоханості, його розбудив Макс, зауваживши, — Дуже добре, пане, дуже добре! Але тисяча таких гармат — це час і гроші.

— Гроші? Ми завалені ними! Час? Час належить нам!

І справді, цей німець, останній з своєї школи, вірив у те, що говорив.

— Ну, — відповів Макс, — Ваш снаряд, заряджений вуглекислотою, не зовсім новий, бо походить від тих задушливих снарядів, які відомі вже багато років; але те, що він може бути надзвичайно руйнівним, я не заперечую. От тільки...

— Тільки?

— Він легкий, як для свого розміру, і якщо його коли-небудь спроектують на відстань тридцяти миль...

— Він розрахований лише на шість, — посміхаючись, відповів пан Шульц. — Але, — додав він, показуючи на інший снаряд, — ось ще один, сталевий. Він повний і містить сотню маленьких гармат, симетрично розташованих, вставлених одна в одну, як частини телескопа. Після того, як вони будуть випущені у якості снаряду, вони стануть гарматами, що вивергатимуть, у свою чергу, маленькі снаряди, заряджені запалювальною речовиною. Це буде ціла батарея, кинута в космос, щоб нести полум'я і смерть у місто, покриваючи його зливою негасимого вогню! Він має необхідну вагу, щоб подолати тридцять миль, про які я говорив. Незабаром буде зроблено випробування таким чином, що невіруючі зможуть піти, якщо захочуть, і впоратися з сотнями тисяч трупів, які розтягне по землі!

Тут доміношки так нестерпно заблищали в роті пана Шульца, що Макс відчув сильне бажання розбити з десяток з них, але стримався. Він ще не все почув.

Герр Шульц продовжив, — Я сказав, що незабаром буде проведено визначальний експеримент.

— Як? Де? — вигукнув Макс.

— Як? За допомогою одного з цих снарядів, що я випущу з гармати на платформі, перетне Каскадні гори. Куди? Існує місто, відокремлене від нас щонайбільше

тридцятьма милями, для мешканців якого це стане несподіванкою, бо навіть якби вони очікували цього, то не змогли б відвернути його або уникнути приголомшливих наслідків. Сьогодні 5-те вересня. Ну, а 13-го, за чверть до півночі, Франквілль зникне з американської землі! Спалення Содому буде неперевершеним. Професор Шульц, у свою чергу, випустить на волю небесний вогонь!

Від цієї несподіваної заяви Макс відчув, як кров згорнулася в його жилах. На щастя, герр Шульц не помітив його хвилювання.

— Тепер Ви бачите, — продовжував він легким тоном, — що ми діємо всупереч засновникам Франквілля. Ми шукаємо секрет скорочення життя людей, тоді як вони прагнуть його подовжити. Проте все в природі має своє призначення, і доктор Сарразін, заснувавши це ізольоване місто, сам того не підозрюючи, надав мені в розпорядження розкішне поле для експериментів.

Макс ледве вірив своїм вухам.

— Але, — сказав він, і мимовільне тремтіння в його голосі на мить привернуло увагу Сталевого Короля, — мешканці Франквілля нічого Вам не зробили, пане. Наскільки мені відомо, у Вас немає жодної причини ворогувати з ними.

— Мій любий друже, — відповів пан Шульц, — у Вашому мозку, хоч і добре організованому в інших аспектах, є фонд кельтських ідей, які могли б завдати Вам великої шкоди, якби Ви прожили достатньо довго! Добро і зло — поняття суто відносні і досить умовні. Немає нічого позитивного, окрім великих законів природи. Закон змагання має таке ж право на існування, як і закон тяжіння. Чинити опір — нерозумно, тоді як підкоритися і слідувати його вказівкам — мудро і розумно, і тому я маю намір зруйнувати місто доктора Сарразіна. Завдяки моїм гарматам, мої п'ятдесят тисяч німців легко покінчать з сотнею тисяч мрійників, які зараз являють собою групу, приречену на загибель.

Бачачи, що спроба сперечатися з паном Шульцом буде марною, Макс не намагався його переконати.

Потім вони вийшли зі зброярні, зачинили потаємні двері і повернулися до їдальні.

Найхолоднішим, найприроднішим чином професор знову підніс до вуст свій келих, торкнувся дзвіночка, запросив люльку замість розбитої, а потім, звертаючись до лакея, запитав, — Арміній і Сигімер там?

— Так, пане.

— Попросіть їх залишатися на зв'язку.

Коли слуга вийшов з кімнати, Сталевий Король повернувся до Макса і подивився йому прямо в лице.

Очі останнього не здригнулися перед цим поглядом майже металевої тверді.

— Ви справді хочете, — сказав він, — втілити цей проєкт у життя?

— Справді. Я знаю положення, широту і довготу Франквілля з точністю до десятих часток секунди, а 13 вересня, за чверть до опівночі, він перестане існувати.

— Можливо, Вам варто тримати цей плян у цілковитій таємниці.

— Мій любий друже, — відповів герр Шульц, — безперечно, Ваш розум ніколи не

стане логічним. Тим менше мені шкода, що Ви мусите померти молодим.

На цих словах Макс підвівся.

— Невже Ви не розумієте, — холодно додав пан Шульц, — що я нікому не розповідаю про свої пляни, окрім як перед тими, хто не може їх розкрити?

Пролунав дзвінок. Арміній і Сигімер, два велетні, з'явилися у дверях.

— Ви хотіли знати мою таємницю, — сказав пан Шульц, — Ви її знаєте. Тепер Вам нічого не залишається, окрім як померти!

Макс нічого не відповів.

— Ви надто розумні, — продовжив пан Шульц, — щоб припустити, що я можу залишити Вас в живих, тепер, коли Ви знаєте все про мої пляни. Це був би акт нещирої легковажності, це було б нелогічно. Велич моєї мети не дозволяє мені ставити під загрозу її успіх заради такої відносної цінності, як життя людини — навіть такої людини, як Ви, мій дорогий друже, чию добру мозкову організацію я особливо ціную. Тепер я щиро жалкую, що невеликий рух самолюбства повинен був захопити мене і поставити мене перед необхідністю переконати Вас. Але Ви повинні зрозуміти, що перед обличчям інтересів, яким я присвятив себе, не може бути й мови про сентименти. Тепер я можу сказати Вам, що Ваш попередник загинув не від вибуху динаміту, а саме за те, що проник у мою таємницю! Правило суворе, воно повинно бути непохитним! Я не можу нічого змінити.

Макс подивився на пана Шульца. По звуку його голосу, по невблаганній впертості цієї лисої голови він зрозумів, що пропав. Він не дозволив собі вимовити жодного слова протесту.

— Коли і якою смертю я помру? — просто запитав він.

— Не хвилюйтеся з цього приводу, — спокійно відповів пан Шульц. — Ви помрете, але страждань не зазнаєте. Ви не прокинетесь одного ранку. Ось і все.

За знаком Сталевого Короля, Макса відвели вбік і замкнули в його кімнаті, двері якої охороняли два велети.

Але коли він опинився на самоті, то із тремтінням агонії і люті подумав про лікаря, своїх близьких, співвітчизників, всіх тих, кого любив.

— Смерть, яка чекає на мене — ніщо, — сказав він собі. — Але як мені відвернути небезпеку, яка загрожує їм?

Розділ IX

П.П.С.

Ситуація була справді серйозною. Що міг зробити бідолашний Макс, чії години вже були лічені, і чия остання ніч могла настати із заходом сонця.

Він не заснув ні на мить, але не від страху ніколи не прокинутися, як сказав герр Шульц, а тому, що його серце було надто переповнене думками про Франквілль і про катастрофу, що насувалася.

— До чого ж мені вдатися? — думав він. — Знищити цю гармату? Підірвати вежу, в якій вона стоїть? Як я зможу це зробити? Втекти! Втекти? Коли мою кімнату охороняє пара велетнів? І навіть якщо я зможу втекти із Штальштадту до 13 вересня, як я зможу їм допомогти? Звичайно, якщо не наше улюблене місто, то принаймні його мешканців я міг би врятувати. Я міг би полетіти до них з криками: "Тікайте! Тікайте негайно! Вам загрожує загибель від вогню і сталі! Тікайте, рятуйте свої життя!"

Тоді думки Макса перейшли в інше русло.

— Цей негідник Шульц! — подумав він. — Навіть якщо припустити, що він перебільшив руйнівну силу свого снаряду і що він не може обстріляти ціле місто, то цілком певно, що одним пострілом він може спалити значну частину! Це страшна машина, яку він винайшов, і, не зважаючи на відстань між двома містами, він легко перекине снаряд через неї! Швидкість теж має бути разів у двадцять вищою за будь-яку досі досягнуту. Щось близько десяти тисяч ярдів, або дев'яти миль на секунду! Це фактично третина швидкості Землі на її орбіті! Це взагалі можливо? О, якби ця жахлива гармата вибухнула при першому ж пострілі! Але на це немає ніякої надії, бо метал, з якого вона зроблена, витримає все. Як точно цей негідник знає позицію Франквілля! Не виходячи зі свого лігва, він може з математичною точністю навести свою гармату, і, як він сказав, снаряд, без сумніву, впаде в саме серце міста! Як же попередити нещасних жителів?

Макс не зімкнув очей, коли розвиднілося. Він підвівся з ліжка, на якому метався в гарячковому неспокої. — Ну що ж, — сказав він собі, — це буде іншої ночі. Оскільки цей кат хоче позбавити мене страждань, він, без сумніву, почекає, поки сон, взявши гору над моєю тривогою, не здолає мене. А тоді! Яку смерть він може приготувати для мене? Може, він думає вбити мене відваром ціанідної кислоти, поки я сплю? Чи не впустить він до моєї кімнати трохи газу з вуглекислоти, який є у нього під рукою? Чи не використає він його у рідкому вигляді, як у скляних снарядах, коли раптове повернення до газоподібного стану спричиняє стоградусний мороз? І наступного дня замість мене — замість цього сильного, добре сформованого тіла, сповненого життя, не буде нічого, крім висохлої, замерзлої, зморщеної мумії! Дикун! Ну, добре, якщо так має бути, нехай моє серце замерзне і моє життя зів'яне в цій нестерпній атмосфері, якщо тільки мої друзі, доктор Сарразін, його сім'я, Жаннетт, моя маленька Жаннетт, можуть бути врятовані! Але для цього я повинен втекти. Що ж, тоді я втечу!

Промовляючи ці слова, Макс, хоч і вважав себе замкненим у своїй кімнаті, інстинктивно поклав руку на рукоятку дверей.

На його превеликий подив, вони відчинилися, і він, як завжди, спустився вниз і вийшов у сад, де звик гуляти.

— А, — подумав він, — я в'язень в Центральному корпусі, але не в своїй кімнаті. Це вже щось на мою користь!

Однак не встиг Макс вийти на вулицю, як побачив, що, попри зовнішню свободу, він насправді не може зробити й кроку без супроводу двох осіб, які відповідали історичним, чи то пак доісторичним, іменам Армінія та Сигімера.

Коли він зустрічався з ними у цьому місці, то його завжди цікавило, яким може бути обов'язок цих двох величезних чоловіків у сірих плащах, з бичачими шиями, багатирськими м'язами, темно-червоними обличчями, зарослими густими, кущистими вусами.

Тепер він знав, що це за обов'язок. Це були виконавці найтемніших справ pana Шульца, які наразі виконували роль його охоронців!

Ці два велети не спускали з нього очей, лежали біля дверей його кімнати і ходили за ним по п'ятах, коли він прогулювався парком. Грізний набір револьверів і кинджалів, які кожен з них носив на поясі, робив безнадійною будь-яку спробу втечі.

При всьому цьому вони були тупі, як пробка.

Макс спробував дипломатично завести з ними розмову, але у відповідь отримав лише лютий погляд. Навіть пропозиція випити по келиху пива, яку він небезпідставно вважав непереборною, виявилася марною. Спостерігаючи за ними протягом п'ятнадцяти годин, він виявив, що у них була одна слабкість, лише одна – люлька, яку вони дозволяли собі курити, ходячи його слідами. Цю єдину слабкість Макс вирішив використати. Як саме, він не знав, не міг навіть уявити, але він поклявся втекти, і не нехтувати нічим, що могло б йому допомогти.

Час підтискав. Що ж робити?

За найменшої ознаки бунту чи втечі Макс був упевнений, що отримає пару куль у голову. Навіть якщо припустити, що вони не влучили, він все одно перебував у центрі трирівневої укріпленої лінії, яку охороняв потрібний ряд вартівних.

За своїм звичаєм, колишній учень Центральної школи правильно сформулював ситуацію у вигляді математичної задачі.

"Дано чоловіка, якого охороняють двоє безпринципних головорізів, кожен з яких сильніший за нього і озброєний до зубів. Чоловік повинен спочатку вислизнути з-під пильного нагляду цих пройдисвітів. Зробивши це, він повинен вибратися з укріпленого місця, всі входи до якого суворо охороняються."

Макс обмірковував це подвійне питання сотні разів, але завжди приходив до висновку: "Це неможливо". Однак серйозність його ситуації, здавалося, загострила всі його винахідницькі здібності. Важко сказати, чи лише випадок зробив останній штрих, чи ні.

Так сталося, що наступного дня, коли Макс гуляв парком, його погляд впав на кущ, вигляд якого миттєво привернув його увагу.

Це була тьмяна на вигляд трав'яниста рослина, з овальним, загостреним і махровим листям, з великими червоними дзвоникоподібними однопелюстковими квітами, що звисали на стеблах.

Макс вивчав ботаніку лише як любитель, але йому одразу спало на думку, що цей чагарник має характерні ознаки одного з видів родини пасльонових.

Наважившись, він зірвав листочок і злегка пожував його, продовжуючи свою прогулянку. Він не помилився. Відчуття важкості в кінцівках, що супроводжувалося нудотою, незабаром переконало його, що перед ним природна лябораторія беладони,

себто найактивнішого з усіх наркотиків.

Він йшов далі, поки не дійшов до невеликого штучного озера, яке тягнулося до південного кінця парку і утворювало водоспад, який, до речі, очевидно, був скопійований з водоспаду в Булонському лісі.

— Куди ж тече вода з цього каскаду? — подумав Макс.

Спочатку він впадає в русло невеликої річки, яка, описавши різні повороти і вигини, нарешті зникає за межами парку

Очевидно, там був витік, і, судячи з усього, річка втекла, заповнивши один з підземних каналів який зрошував рівнину за Штальштадтом.

У цьому Макс побачив шлях до порятунку. Це, звісно, не був магістральний тунель, але це був прохід.

— А якщо канал перегороджений залізною решіткою! — заперечив голос розсудливості.

— Пан або пропав! Документи не для того створені, щоб гризти коробки, а в лабораторії є важливі папери! — відповів інший іронічний голос, який спонукав до сміливих рішень.

За дві хвилини Макс прийняв рішення, і в його голові з'явилася ідея — якщо її можна так назвати — яка, можливо, не може бути реалізована, але яку він спробує втілити в життя, якщо смерть не наздожене його раніше.

Він побрів назад до куща з червоними квітами і зірвав два-три листочки так, щоб охоронці не могли його не помітити.

Потім, повернувшись до своєї кімнати, він цілком відкрито сушив це листя над вогнем, розтирав його в руках, щоб подрібнити, і змішував зі своїм тютюном.

Протягом наступних шести днів Макс, на свій превеликий подив, щоранку прокидався цілком здоровим. Чи відмовився герр Шульц, якого він більше не бачив і ніколи не зустрічав на прогулянках, від свого наміру розправи з ним? Ні, навряд чи, так само, як він відмовився б від задуму зруйнувати місто доктора Сарразіна.

Макс скористався цим дозволом на життя і щодня повторював свій виверт. Звичайно, він ніколи не курих беладу сам, і тому тримав дві пачки тютюну: одну для особистого користування, іншу — для щоденного показу. Його метою було просто викликати цікавість Армінія та Сигімера. Затяті курці, такі як ці двоє негідників, обов'язково незабаром помітять кущ, з якого він зривав листя, імітуватимуть процедуру і спробують, як їм смакуватиме така мікстура.

Це передбачення виявилось правильним, і результат дорівнював його очікуванням.

На шостий день, напередодні фатального 13 вересня, Макс, байдуже глянувши позад себе, із задоволенням побачив, як його охоронці зібрали невеличкий запас зеленого листя.

Через годину він побачив, що вони сушать їх на вогні, розтирають у своїх великих збуджених руках і змішують з тютюном. Здавалося, вони вже облизували губи в очікуванні.

Чи був намір Макса просто одурманити Армінія і Сигімера? Ні, цього було

недостатньо. Вислизнувши від них, він все одно повинен був пройти вниз по потоку, навіть якщо б він виявився протяжністю в кілька миль. Але він вже розробив свій план. Щоправда, було дев'ять шансів з десяти, що він загине; але, оскільки він вже був засуджений до смерти, це не мало великого значення.

Настав вечір, а з ним і час вечері, а потім прогулянки. Нерозлучна трійця попрямувала до парку.

Не вагаючись, не втрачаючи ні хвилини, Макс попрямував прямо до будівлі, що стояла окремо, і була нічим іншим, як майстернею, де виготовлялися всі зразки. Він сів на лавку знадвору, набив люльку і закурив.

Арміній і Сигімер, які вже приготували люльки, сіли поруч на сусіднє місце і незабаром вже пихкали.

Вплив наркотику не змусив на себе довго чекати.

Не минуло й п'яти хвилин, як два незграбні велетні позіхали і потягувалися, як ведмеді в клітці. Їхні очі потьмяніли, у вухах стояв глухий звук, колір обличчя змінився з червоного на багряний, руки безсило впали на боки, а голови поникли на груди.

Люльки попадали на землю.

Далі послідувало гучне хропіння, змішане з щебетанням птахів, які жили цілий рік у вічному літі парку Штальштадту.

Настав час Макса. Його нетерплячку можна собі уявити, якщо згадати, що наступної ночі, за чверть до півночі, Франквілль, за рішенням пана Шульца, мав припинити своє існування.

Він кинувся до майстерні. Це була велика будівля, ідеальний музей моделей. Гідравлічні машини, локомотиви, парові машини, портативні двигуни, всмоктувальні насоси, свердлильні верстати, човни, корабельні механізми; насправді, кількість шедеврів була надто великою, щоб їх перелічити. Це була колекція дерев'яних моделей усього, що виготовлялося на мануфактурі Шульца з моменту її заснування, і Ви можете бути впевнені, що серед них було багато гармат, торпед і снарядів.

Ніч була темною і сприяла сміливому задуму молодого ельзасця. Окрім втечі, він сподівався знищити музей моделей Сталевого Міста.

Як йому хотілося знищити цю величезну Бичачу Вежу з її руйнівними гарматами і всім, що в ній містилося; але було марно було про це й думати.

Першим ділом Макс схопив маленьку сталеву пилку, придатну для розпилювання металу, що висіла на стелажі для інструментів, і поклав її в кишеню. Потім, діставши сірника з коробки, він чиркнув ним, підпалив купу малюнків і невеликих моделей з ялинки і вибіг на вулицю.

Вогонь, що поширювався серед усіх цих легкозаймистих матеріалів, збільшувався з великою швидкістю, і полум'я швидко виривалося з кожної частини будівлі. Пролунав сигнал тривоги, електричний дріт розніс звістку до кожного кварталу Штальштадту, пролунали гудки, і з усіх боків поспішили пожежники з машинами.

У той самий момент з'явився пан Шульц, чия присутність була спланирована таким чином, аби підбадьорити робітників.

За лічені хвилини котли були під тиском, а потужні насоси запрацювали. Але, незважаючи на зливи води, які падали на стіни і дах, вогонь набирив сили, і незабаром стало очевидно, що будь-яку надію на його приборкання треба залишити. Це було величне і моторошне видовище.

Сховавшись у кутку, Макс не спускав очей з пана Шульца, який підбадьорював своїх людей, як при штурмі міста. Більше не було потреби подавати руку допомоги вогню. Музей, що стояв, як і раніше, один у парку, незабаром був би повністю охоплений полум'ям.

Герр Шульц, бачачи, що саму будівлю вже не врятувати, раптом вигукнув, — Десять тисяч доларів тому, хто врятує модель номер 3175 зі скляної вітрини в центрі!

Це була та сама модель знаменитої гармати Шульца, і він цінував її понад усе в музеї.

Однак, щоб дістатися до неї, людині довелося б пробиратися крізь зливу іскор і падаючої деревини, а також нестерпну атмосферу густого чорного диму. Десять до одного, що їй вдасться врятуватися. Тому, незважаючи на всю привабливість пропозиції пана Шульца, ніхто не відгукнувся на його заклик.

Нарешті з'явився чоловік. Це був Макс.

— Я піду, — сказав він.

— Ви! — вигукнув пан Шульц.

— Так, я!

— Це не врятує Вас від винесеного Вам смертного вироку, тож навіть не мрійте про це!

— Я не пропоную уникнути цього, а пропоную врятувати Вашу дорогоцінну модель від знищення.

— Тоді йдіть, — відповів пан Шульц, — і я присягаюся, що якщо Вам це вдасться, то десять тисяч доларів будуть чесно передані Вашим спадкоємцям.

— Я сподіваюсь на це, — відповів Макс.

Йому принесли кілька апаратів Галібєрта; вони завжди були під рукою на випадок пожежі, оскільки дозволяли чоловікам проникати в найгустіший дим. Макс вже користувався одним з них, коли намагався врятувати від смерти сина фрау Бауер, бідолашного маленького Карла.

Один з них незабаром наповнили повітрям і поклали йому на спину. Він надів затискачі на ніс, взяв трубку до рота і кинувся в дим.

— Нарешті! — сказав він. — Цього повітря вистачить на чверть години! Дай Боже, щоб цього часу вистачило!

Як можна собі уявити, Макс не мав ані найменшого наміру намагатися врятувати модель гармати Шульца. Щомиті наражаючи своє життя на смертельну небезпеку, він продирався через задимлену залю під зливою палаючих обвуглених балок. На щастя, жодна з них не зачепила його, і саме тоді, коли дах обвалився зі страшним гуркотом, Макс сховався на протилежному боці будівлі.

Прилетіти до потоку, бігти вздовж його берегів, доки не досягне невідомого отвору

і не зануриться в нього, було справою лише кількох секунд.

Стрімка течія несла його на глибині семи чи восьми футів. Йому не треба було орієнтуватися, бо вода несла його так прямо, наче він тримав у руках нитку Аріадни.

Незабаром він виявив, що потрапив у вузький канал, своєрідну трубу, повністю заповнену розливом річки.

— Якою може бути довжина цього каналу? — подумав Макс. — Від цього залежить геть усе! Якщо я не пройду через нього за чверть години, повітря скінчиться, і я пропав!

Він зберігав холонокровність і самовладання. Минуло десять хвилин, як раптом він наштотхнувся на якусь перешкоду.

Це була залізна решітка на петлях, що перегороджувала шлях далі по тунелю.

— Це те, чого я боявся! — подумки сказав Макс.

Не гаючи ні хвилини, він дістав з кишені пилку і взявся за болт скоби.

П'ять хвилин потуг не послабили її, решітка залишалася вперто закритою. Макс уже дихав з трудом. У вухах дзвеніло, кров гула в голові, він відчував, що скоро втратить свідомість.

Однак він намагався максимально використати ту невелику кількість повітря, що залишилася, дихаючи якомога рідше! Хоч і розпиляний наполовину, болт не піддавався!

У цей момент пилка вислизнула у нього з рук.

— Адже сам Бог не може бути проти мене! — подумав він.

І вхопившись обома руками за решітку, він тряс її з відчайдушною силою, яку надавав йому інстинкт самозбереження.

Решітка відчинилася. Засувка піддалася, і течія понесла відважного ельзасця, який мало не задихнувся, але все ще ледь-ледь боровся, вдихаючи останні частинки повітря в резервуарі!

□ □ □ □ □ □

Наступного дня, коли люди пана Шульца наважилися оглянути руїни, залишені пожежею, вони марно шукали серед уламків і ще тліючого попелу хоч якісь сліди людських останків. Було очевидно, що відважний працівник загинув.

Його сміливий вчинок не здивував нікого серед його друзів з інших майстерень.

Дорогоцінну модель врятувати не вдалося, але людина, яка була знайома з таємницями Сталевого Короля, загинула.

— Бог свідок, я хотів позбавити його страждань, — сказав сам до себе пан Шульц у своїй звичній сіренькій манері. — У всякому разі, оскільки я не знаю його спадкоємців, я заощаджую десять тисяч доларів!

Це була єдина похоронна промова, виголошена професором філософії над уявною могилою нашого молодого ельзасця!

Розділ X

Стаття з німецького видання "Наше століття"

За місяць до того, як відбулися події, про які ми щойно розповіли, в одному з журналів на палітурці лососевого кольору під назвою "Наше століття" з'явилася стаття про Франквілль, яка особливо сподобалася вибагливим мешканцям Німецької Імперії, можливо, тому, що в ній це місто розглядалося лише з суто матеріальної точки зору:

"Ми вже розповідали нашим читачам про надзвичайне явище, яке відбулося на західному узбережжі Сполучених Штатів. Велика американська республіка, завдяки великій частці емігрантів серед свого населення, вже давно привчила світ до низки несподіванок; але останньою, і, безумовно, найбільш незвичайною, є несподіванка, пов'язана з містом на ім'я Франквілль. Хоча ще п'ять років тому про нього навіть не здогадувалися, сьогодні воно процвітає, причому в найвищому ступені добробуту.

Це дивовижне місто виросло наче за помахом чарівної палички на ласкавому березі Тихого океану. Ми не будемо з'ясовувати, чи правда (як нас запевняють), що перший плян та ідея цього підприємства належить французу, доктору Сарразіну. Це цілком можливо, адже цей лікар може похвалитися далекими родинними зв'язками з нашим прославленим Королем Сталі. Також мимохідь можна сказати, що, за чутками, до заснування Франквілля має відношення чималий спадок, який мав би перейти до пана Шульца. Де б у світі не з'являлося добро, ми можемо бути впевнені, що воно походить з німецького сім'я; це істина, про яку ми з гордістю заявляємо при кожній нагоді. Але, як би там не було, зараз ми хочемо надати нашим читачам деякі точні та достовірні подробиці на тему спонтанного зростання рослинності зразкового міста.

Марно шукати його назву на карті. Навіть великий атлас у трьохстах сімдесяти восьми томах нашого видатного Тухтігмана, в якому з такою точністю нанесені всі зарості і кущі дерев у старому і новому світі, навіть цей благородний пам'ятник географічної науки, створений для вправних стрільців, не містить жодної згадки про Франквілль.

На місці, де зараз стоїть нове місто, ще п'ять років тому була цілковита пустеля. Точне розташування – 43° 11' 3" північної широти і 124° 41' 17" західної довготи.

Як бачимо, це на березі Тихого океану, біля підніжжя другорядного ланцюга Скелястих гір, які називаються Каскадними горами, за шістдесят миль на північ від Вайт-Кейп, штат Орегон, Північна Америка.

Це найбільш вигідне місце було ретельно відібрано з-поміж багатьох інших. Основними причинами його вибору є помірний клімат північної півкулі, яка завжди була на чолі земної цивілізації; його положення в центрі федеративної республіки, в ще новій державі, що дозволило йому забезпечити свою незалежність і права, подібні до тих, якими володіє князівство Монако в Європі, за умови, що через певну кількість років воно увійде до складу Союзу. Його положення на березі океану, який все більше стає великою магістраллю земної кулі; різноманітний, родючий і цілющий характер ґрунту; близькість ланцюга гір, які захищають його від північних, південних і східних

вітрів, залишаючи свіжому тихоокеанському бризу турботу про оновлення атмосфери міста; наявність маленької річки, чия солодка, прозора вода, насичена киснем завдяки численним водоспадам і швидкій течії, прибуває до моря абсолютно чистою; нарешті, природний порт, утворений довгим вигнутим рогом, який легко може бути збільшений кротою.

Можна згадати кілька другорядних переваг, таких як близькість кар'єрів з видобутку гарного мармуру та каменю, поклади каоліну і навіть сліди золотоносної руди. Власне, ця остання деталь і стала ледь не причиною відмови від цього місця, адже засновники міста побоювалися, що золота лихоманка може стати на заваді їхнім плянам. На щастя, самородки виявилися дрібними і нечисленними.

Вибір території, хоч і був здійснений після серйозних і ретельних досліджень, зайняв лише кілька днів, і не був предметом спеціальної експедиції. Наука зараз настільки розвинулася, що людина, не виходячи з кабінету, може зібрати точну і конкретну інформацію про найвіддаленіші регіони.

Цей момент вирішено, двоє уповноважених організаційного комітету сіли на перший корабель з Ліверпуля, через одинадцять днів прибули до Нью-Йорка, ще через сім – до Сан-Франциско, де зафрахтували пароплав, який за десять годин висадив їх на запропонованому майданчику.

Домовитися з законодавчим органом штату Орегон, отримати ґрант на дванадцять миль землі на березі моря при хребті Каскадних гір, відшкодувати кілька мільйонів доларів півдужині плянтаторів, які мали якісь реальні чи уявні права на цю землю – вся ця справа зайняла не більше місяця.

До січня 1872 року територія була вже обстежена, виміряна, розмічена, а армія з двадцяти тисяч китайських робітників під керівництвом п'ятисот наглядачів та європейських інженерів наполегливо працювала. Плакати, розклеєні по всьому штату Каліфорнія, рекламний вагон, постійно прикріплений до швидкісного потягу, який щоранку вирушав із Сан-Франциско через весь американський континент, і щоденні статті в двадцяти трьох часописах цього міста були достатніми для того, щоб забезпечити вербування робітників. Навіть не було потреби вдаватися до оголошення про набір працівників у величезних масштабах, за допомогою гігантських літер, виліплених на вершинах Скелястих гір. Треба сказати, що наплив китайських робітників до Західної Америки якраз у цей час спричинив значні збурення на ринку праці. Кілька штатів в інтересах власного населення фактично масово висилали цих нещасних людей. Будівництво Франквілля відбулося якраз вчасно, щоб врятувати їх від загибелі. Заробітна плата, встановлена в розмірі одного долара на день, не виплачувалася їм до закінчення робіт, а їхні пайки розподілялися муніципальною адміністрацією. Таким чином вдалося уникнути безладу і ганебних спекуляцій, які так часто супроводжують будь-яке велике переміщення населення. Заробітна плата щотижня, в присутності делегатів, вносилася на депозит у великому банку в Сан-Франциско, і кожен кулі був попереджений, що коли він її забере, то більше не повернеться. Ця пересторога була абсолютно необхідною, щоб позбутися жовтого

населення, яке в іншому випадку неодмінно знизило б тон і стандарти нового міста. Оскільки засновники, крім того, залишили за собою право надавати або відмовляти в дозволі на проживання, застосування цього заходу було порівняно легким.

Першою великою справою було прокладання залізничної гілки, що з'єднала територію нового міста з основною мережею Тихоокеанської залізниці, і вела до Сакраменто. Ці роботи, як і роботи в порту, просувалися з надзвичайною активністю. У квітні перший потяг, прямо з Нью-Йорка, привіз на кінцеву станцію Франквілл членів комітету, які до цього часу залишалися в Європі.

У цей проміжок часу генеральне планування міста, деталізація житлових будинків і громадських пам'яток була припинена.

Це не було пов'язано з нестачею матеріалів: з самого початку американська промисловість поспішила завантажити набережні Франквілля усіма можливими будівельними матеріалами. Проблема полягала лише у складності вибору. Нарешті засновники вирішили, що камінь має бути зарезервований для національних споруд і загального оздоблення, а всі будинки мають бути збудовані з цегли. Не зі звичайної грубо відформованої, недопаленої цегли, а з легкої, правильної форми, однакової величини, ваги і цілісності, пронизаної з кінця в кінець серією циліндричних і паралельних отворів. Ці цеглини, складені разом, дозволяли повітрю вільно циркулювати по стінах будівлі. Таке розташування мало водночас цінний ефект глушіння звуків і надання повної незалежності кожному житловому приміщенню.

Комітет не бажав нав'язувати будівельникам якусь модель. Вони не хотіли нудної і безглуздої одноманітності, а лише дали певну кількість фіксованих правил, яких архітектори повинні були дотримуватися.

1. Кожен будинок має стояти на окремій ділянці землі, засадженій деревами, травою та квітами, і в ньому має проживати одна сім'я.

2. Жоден будинок не повинен бути вищим за два поверхи: повітря і світло не повинні монополізуватися одними на шкоду другим.

3. Кожен будинок повинен бути віддалений від дороги на десять ярдів і відокремлений від неї огорожею висотою по груди. Простір між будинком і огорожею повинен бути розбитий у вигляді саду.

4. Стіни будуть побудовані з патентованої трубчастої цегли, подібної до взірця. Всі орнаменти залишаються на розсуд архітектора.

5. Дахи повинні бути терасами, злегка нахиленими з чотирьох сторін, покритими смолою, оточеними балюстрадою, достатньо високою, щоб унеможливити нещасні випадки, і відповідними каналами для відведення дощової води.

6. Всі будинки повинні бути побудовані на склепінчастому фундаменті, відкритому з кожного боку, і таким чином утворювати під першим поверхом вентиляційний простір, а також хол. Всі водопровідні труби повинні бути виведені назовні, вгору по центральному стовпу, таким чином, щоб завжди можна було легко перевірити їхній стан, а в разі пожежі – негайно отримати необхідну воду. Підлога цієї залі, що піднімається приблизно на три дюйми над рівнем дороги, повинна бути належним

чином вирівняна. Двері та спеціальні сходи забезпечать прямий зв'язок з кухнями та кабінетами, так що всі домашні справи можна буде виконувати, не дратуючи ні очей, ні носа.

7. Кухні та кабінети, всупереч звичному порядку, будуть розміщені у верхньому поверсі, причому у сполученні з терасою. Ліфт, що рухається за допомогою механічної сили, який, як і штучне світло та вода, постачатиметься мешканцям за зниженими цінами, з легкістю доставлятиме всі вантажі на цей рівень.

8. Плянуння кімнат залишається на індивідуальний смак. Але два небезпечні елементи хвороби, постійні гнізда хронічних захворювань і лабораторії токсинів, повинні бути суворо заборонені – килими і розмальовані папери. Підлоги, повністю інкрустовані цінними породами дерева вправними майстрами, були б цілком марними, якби їх ховали під вовняною тканиною сумнівної чистоти. Стіни, викладені з полірованої цегли, представляють блиск і розмаїття внутрішніх приміщень Помпей, з розкішшю кольорів, яких ніколи не досягне фарбований папір, наповнений тисячами різноманітних барвників. Їх миють, як миють вікна, і натирають, як стелю та підлогу. На них не може бути ані крихти чогось шкідливого.

9. Кожна спальня окрема від гардеробної кімнати. Не буде зайвим порекомендувати, щоб спальня кімната, де проходить третина життя людини, була найбільшою, найпросторішою і, водночас, найпростішою. Вона повинна використовуватися тільки для сну; чотири стільці, залізне ліжко з двома збитими матрацами – це єдині необхідні меблі. Пухові ковдри і важкі покривала, могутні союзники епідемій, само собою зрозуміло, відсутні. Їх добре замінять хороші вовняні покривала, легкі і теплі, які легко перуться. Хоча штори і завіси не є абсолютно забороненими, рекомендується, щоб вони були виготовлені з матеріалів, які можна прати.

10. Кожна кімната може опалюватися за бажанням дровами або вугіллям; але до кожного димаря є відповідний отвір для зовнішнього повітря. Дим, замість того, щоб виходити через дах, підземними трубами відводиться до спеціальних печей, встановлених за містом, на задвірках будинків, з розрахунку одна піч на кожні двісті мешканців. Там він позбавляється частинок вуглецю, які в ньому містяться, і в безбарвному стані викидається в повітря на висоті тридцяти п'яти ярдів.

Такими є десять правил, що накладаються на будівництво кожного конкретного будинку.

Не менш ретельно вивчаються і загальні положення.

Плян міста в основному простий і розмірений, дороги перетинаються під прямим кутом, на рівних відстанях, однотипні, засаджені деревами і пронумеровані.

Деякі з доріг, будучи ширшими, називаються бульварами або проспектами, і залишають з одного боку колії для трамваїв і міської залізниці. Численні парки, прикрашені точними копіями шедеврів скульптури, прикрашають місто до тих пір, поки франквілльські митці не створять оригінальні твори, гідні їх замінити.

Кожна індустрія та торгівля є вільними.

Той, хто бажає отримати право на проживання у Франквіллі, повинен мати хороші рекомендації, бути придатним до корисної або вільної професії в промисловості, науці чи мистецтві, а також зобов'язаний дотримуватися законів міста. Тут не терпітимуть бездіяльного життя.

Вже існує велика кількість громадських споруд. Найважливіші з них: Катедральний собор, каплиці, музеї, бібліотеки, школи та гімназії, облаштовані з розкішшю та гігієнічною майстерністю, гідною великого міста.

Не варто й казати, що з чотирьох років усі діти зобов'язані виконувати фізичні та інтелектуальні вправи, спрямовані на розвиток мозку та м'язів. Їх також привчають до такої суворої чистоти, що вони вважають пляму на своєму простому одязі ганьбою.

Індивідуальна та колективна чистота – це велика ідея засновників Франквілля. Прибирати, прибирати безперервно, щоб знищити збудники, які постійно виникають у великій громаді – ось основна робота центральної влади. Для цього весь вміст каналізаційних стоків виводиться за межі міста, конденсується і щодня вивозиться на поля.

Вода тече всюди в достатку.

Вулиці вимощені покритою смолою деревиною, а кам'яні тротуари такі ж бездоганні, як і двори в Голландії. Продовольчі ринки перебувають під суворим наглядом, і торговці, які наважуються спекулювати на громадському здоров'ї, зазнають найсуворіших покарань. З людиною, яка продає погане яйце, зіпсоване м'ясо або пінту недоброякісного молока, просто поводяться як з отруйником, яким він і є насправді. Ця необхідна і делікатна посада довірена досвідченим чоловікам, які отримують для цього спеціальну освіту. Під їхню юрисдикцію підпадають і самі пральні, які мають великі масштаби, забезпечені паровими машинами, штучними сушарками, а головне – дезінфекційними кімнатами. Жодна натільна білизна не повертається власникам без ретельного відбілювання, і особливо ретельно стежать за тим, щоб ніколи не змішувати білизну двох сімей. Цей простий запобіжний захід має велике значення. Лікарень небагато, оскільки система домашньої опіки є загальною, і вони призначені для бездомних чужинців і виїмкових випадків. Ідея зробити лікарню більшою за будь-яку іншу будівлю і зібрати під одним дахом сім чи вісім сотень пацієнтів, щоб створити осередок інфекції, не прийшла б в голову засновникам цього зразкового міста. Навпаки, в їхніх інтересах, як і в інтересах суспільства, максимально ізолювати хворих. Саме такий плян реалізується в будинках, а лікарні призначені лише для тимчасового розміщення за найбільш нагальних випадків.

Двадцять-тридцять пацієнтів, щонайбільше, кожен з яких має окрему палату, розміщуються в цих легких бараках, побудованих з ялицевого дерева, які регулярно спляються щороку. Крім того, вони мають ту перевагу, що їх можна легко переносити з однієї частини міста в іншу, коли вони потрібні, і, оскільки всі вони зроблені за одним зразком, їх можна примножувати в будь-якій кількості.

Інший геніальний інститут – це досвідчені медсестри, спеціально підготовлені для цієї мети і завжди в розпорядженні громадськості. Ці жінки, ретельно відібрані, є

найціннішими і найвідданішими помічницями лікарів. Вони приносять в лоно сім'ї практичні знання, такі необхідні, але так часто відсутні; в час небезпеки їхня місія полягає в тому, щоб запобігти поширенню хвороби, а також доглядати за хворими.

Ми ніколи не закінчимо, якщо спробуємо перерахувати всі гігієнічні досконалості, запроваджені засновниками цього нового міста. По приїзді кожному громадянину вручають невелику брошуру, в якій зрозумілою і простою мовою викладені найважливіші принципи життя, регламентовані наукою.

Там йому розповідають, що досконала рівновага всіх систем є однією з доконечних потреб для здоров'я, що праця і відпочинок однаково необхідні, що виснаження так само потрібне для мозку, як і для м'язів; що дев'ять десятих хвороб спричинені інфекціями, які передаються повітрям і їжею. Він не може оточити своє житло і свою особу надмірними санітарними заходами. Уникати вживання збуджуючих речовин, займатися тілесними вправами, сумлінно виконувати щоденні обов'язки, пити чисту воду, їсти свіже м'ясо та овочі, просто приготовані, регулярно спати по сім-вісім годин на добу – це і є азбука здоров'я.

Починаючи з перших принципів, закладених засновниками, ми звикли говорити про це унікальне місто як про вже завершене. Це справді так: перші будинки збудовані, інші вирости, наче за помахом чарівної палички. Людина повинна була раніше побувати на далекому заході, щоб зрозуміти цю дивовижну зміну. Місце, яке в січні 1872 року було пустелею, в 1873 році містило шість тисяч будинків. У 1874 році їх було вже дев'ять тисяч, а всі громадські споруди були завершені.

Спекуляції, безумовно, відіграли свою роль в цьому нечуваному успіху. Оскільки земля нічого не коштувала, будинки можна було продавати або здавати в оренду за дуже помірними цінами. Відсутність податків, політична незалежність цієї ізольованої маленької території, її новизна і приємний клімат – все це сприяло еміграції. Сьогодні у Франквіллі проживає близько ста тисяч мешканців.

Але для нас найцікавіше те, що результат санітарного експерименту є переконливим.

У той час як щорічна смертність у найбільш благополучних містах Європи та Нового Світу ніколи не була меншою за три відсотки, у Франквіллі за ці п'ять років вона становила в середньому півтора відсотка. Навіть ця цифра була збільшена невеликою епідемією лихоманки під час першого літа. Минулого року цей показник становив лише один з чвертю. І ще більш важливою обставиною є те, що, за деякими виїмками, всі зареєстровані випадки смерті були спричинені специфічними та спадковими захворюваннями. Випадкові захворювання були одночасно безмежно рідкісними і менш небезпечними, ніж у будь-якому іншому великому центрі. Що ж до епідемій, так би мовити, то про них ніхто не бачив і не чув.

Буде цікаво стежити за розвитком цієї справи, і, безумовно, цікаво з'ясувати, чи не зможе вплив цього наукового режиму протягом покоління, або, що більш ймовірно, через кілька поколінь, послабити спадкові та хворобливі схильності.

Як писав один із засновників: "Це, звичайно, не надто велика надія, а якщо так, то

чим не велич результату! Всі живуть по дев'яносто чи сто років, а потім помирають від старости, як і більшість тварин і рослин."

Є щось чарівне в такій мрії! Проте, якщо нам буде дозволено висловити нашу щиру думку, ми маємо лише байдужу віру в реальний успіх цього експерименту. Ми вбачаємо в ньому оригінальну і, можливо, фатальну ваду, яка полягає в тому, що він знаходиться в руках комітету, в якому переважає латинський елемент, і з якого німецький елемент був систематично виключений. Це поганий симптом. Від початку світу не було створено нічого довговічного, окрім Німеччини, і без неї нічого досконалого не може бути здійснене. Засновники Франквілля можуть розчистити ґрунт і прояснити деякі моменти; однак не на цьому місці в Америці, а на кордонах Сирії ми побачимо, як одного дня постане справжнє зразкове місто."

Розділ XI

За вечерею з доктором Сарразінім

13 вересня, хоча до часу, визначеного професором Шульцом для знищення Франквілля, залишалося всього кілька годин, ні губернатор, ні жодна людина з мешканців не здогадувалися про небезпеку, яка їм загрожувала.

Настала сьома година вечора.

Напівпоховане в густих заростях олеандрів і тамариндів, прекрасне місто лежало біля підніжжя Каскадних гір, його мармурові набережні ніжно пестили хвилі Тихого океану. Дбайливо политі вулиці, освіжені бризом, являли собою веселе і жваве видовище. Дерев, що затінювали їх, тихо шелестіли. Оксамитові газони були свіжими і зеленими. Яскраві клумби з квітами солодко дихали навколо спокійних і усміхнених білих будинків. Повітря було теплим і лагідним, а небо – блакитним, як море, що виблискувало в кінці довгих проспектів.

Чужинця, який прибув би до міста, одразу б вразив здоровий вигляд мешканців та активність на вулицях. Академії живопису, музики, скульптури та бібліотека, розташовані в одному кварталі, щойно зачинилися. Чудові державні курси проводилися там у невеликих групах, щоб кожен учень міг отримати повну користь від уроку. Серед натовпу, що виходив з цих місць і, природно, викликав деяку затримку, жодного вигуку нетерпіння, жодного гнівного погляду не було чути чи видно. Загальна атмосфера була спокійною і задоволеною.

Не в центрі міста, а на березі Тихого океану побудував свій будинок доктор Сарразін. Він був збудований одним з перших, і він одразу ж приїхав і оселився там зі своєю дружиною та донькою Жаннетт.

Октавій, раптовий мільйонер, вирішив залишитися в Парижі; але у нього більше не було Макса в якості наставника.

Двоє друзів майже втратили один одного з поля зору ще з тих часів, коли жили разом на вулиці Короля Сицилії.

Коли лікар переїхав з дружиною та донькою на узбережжя Ореґону, Отто став сам собі хазяїном. Незабаром він занедбав коледж, де батько хотів, щоб він продовжував навчання, і, як наслідок, був відсторонений на випускному іспиті, тоді як його друг Макс опинився на першому місці.

До того часу бідолашний Отто, який не міг обходитися самотужки, мав Макса за наставника. Коли молодий ельзасець поїхав, його супутник почав безпосередньо бачити життя в Парижі. Більшу частину часу він проводив у ложі карети, запряженої четвіркою коней, постійно їздячи між проспектом Маріні, де у нього були кімнати, і різними іподромами* передмістя.

*Іподром – комплекс споруд для випробування рисистих і скакових [коней](#) та проведення кінно-спортивних змагань; установа, що проводить ці випробування чи змагання.

Отто Сарразін, який ще три місяці тому ледве тримався на коні, найнятому погодинно, раптом став глибоко обізнаним у таємницях конярства. Свою обізнаність він запозичив у англійського конюха, який вступив до нього на службу і, завдяки перевазі своїх спеціальних знань, повністю керував ним.

Вранці він розмовляв із кравцями, лимарями та чоботарями. Вечори він проводив у театрах і в кімнатах нового яскравого клубу, щойно відкритого на розі вулиці Труше, який Отто обрав, бо люди, з якими він там зустрічався, віддавали його грошам таку шану, якої досі не отримували його особисті заслуги.

Компанія здалася йому дуже поважною. Впадало в око те, що в красиво оформленому списку, який висів у залі очікування, було небагато іноземних імен. Титулів було так багато, що можна було майже уявити себе в передпокої геральдичного коледжу. Але якщо зайти далі, то можна було уявити себе на живій етнологічній виставці. Здавалося, що тут зібралися всі великі носи і жовчні кольори обличчя двох півкуль.

Отто Сарразін панував серед цих достойників на найвищому рівні. Його слова цитували, його краватки копіювали, його думку приймали як догмат віри. І, сп'янілий від цього аромату лестоців, він так і не дізнався, що регулярно програвав гроші на перегонах. Можливо, деякі члени клубу, у своїй орієнтальній якості, вважали, що вони мають якісь права на спадщину Бегуми. У всякому разі, вони змогли поступово привласнити її у свої кишені шляхом повільного, але безперервного процесу.

У цьому новому житті зв'язки, які пов'язували Отто з Максом Брукманом, незабаром послабилися. Зрештою, ці двоє приятелів почали обмінюватися листами через великі проміжки часу. Що могло бути спільного між спраглим працьовитим чоловіком, зайнятим лише тим, щоб довести свій інтелект до найвищої точки культури і сили, і пустопорожнім юнаком, пихатим від свого багатства, чії думки заповнені лише клубними і стайними балачками.

Два роки Отто жив безглуздим і розгульним життям. Потім його охопила втома від цих порожніх і нікчемних задоволень, і одного чудового дня, витративши кілька мільйонів франків, він повернувся до батька, врятувавшись таким чином від моральної

та фізичної руїни. На той час він жив у будинку лікаря у Франквіллі.

Його сестра Жаннетт була тепер чарівною дев'ятнадцятирічною дівчиною, до французької витонченості якої за чотири роки перебування в новій країні додалися всі хороші американські чесноти. Її мати іноді говорила, що до того, як вона стала такою цілковито самостійною, вона ніколи не відчувала чарівності досконалої близькості.

Що стосується мадам Сарразін, то після повернення її блудного сина, дитини її надій, вона була настільки щаслива, наскільки може бути щаслива будь-яка людина тут, внизу, адже вона асоціювала себе з усім тим добром, яке її чоловік міг би зробити і робив завдяки своєму величезному багатству.

Того вечора, про який ми розмовляли, доктор Сарразін запросив на вечерю двох своїх найближчих друзів. Полковника Хендона, старого героя війни за незалежність, який втратив руку в Пітсбурзі, а вухо в Севеноуксі, але міг би дати фору будь-кому за партією в шахи; і пана Ленца, Генерального Директора Освіти в новому місті.

Розмова зайшла про пляни управління містечком, про результати, які вже досягнуті в громадських закладах різного роду, установах, лікарнях, товариствах взаємодопомоги.

М. Ленц, згідно з програмою доктора, в якій не було забуте релігійне вчення, заснував кілька початкових шкіл, де турбота вчителя була спрямована на розвиток розуму дитини, піддаючи її своєрідним інтелектуальним гімнастичним вправам, пристосованим до природного нахилу її здібностей. Її вчили любити науку ще до того, як засипати нею, уникаючи тих знань, які, за словами Монтеня, "плавають на поверхні мозку", не проникаючи в розуміння, не роблячи їхнього власника ані мудрішим, ані кращим. Пізніше добре підготовлений інтелект може сам обрати свій шлях і йти ним з користю

Принципи здоров'я посідали перше місце в цій добре впорядкованій системі освіти.

Людина повинна однаковою мірою володіти як розумом, так і тілом. Якщо хтось із них підводить її, вона страждає від цього, і особливо розум, якщо він не підтримується тілом, незабаром поступиться місцем.

Франквілль досяг найвищого ступеня інтелектуального та матеріального піднесення. На його конгрес з'їжджалися всі видатні та вчені люди обох світів. Артисти, художники, скульптори, музиканти, яких приваблювала репутація цього міста, стікалися до нього. У цих майстрів навчалася вся молодь Франквілля, яка обіцяла колись осяяти цей куточок Америки. Ці нові Атени французького походження були на шляху до того, щоб стати першими з міст. У коледжах давали добру військову та цивільну освіту. Всіх юнаків навчали користуватися вогнепальною зброєю, а також базовим принципам стратегії і тактики.

Коли це стало предметом розмови, полковник Хендон заявив, що він у захваті від усіх своїх новобранців.

— Вони, — сказав він, — вже звикли до військових маршів, втоми і муштри. Наша армія складається з громадян, і коли прийде час проявити себе, вони виявляться дисциплінованими і надійними солдатами.

Франквілль був у найкращих стосунках з усіма сусідуючими штатами, бо користувався кожною нагодою, щоб зробити їм послугу; але невдячність говорить так голосно, коли йдеться про власні інтереси, що лікар і його друзі вирішили не випускати з уваги вислів: "Небеса допомагають тим, хто допомагає собі сам", і покладатися на власні зусилля.

Вечеря закінчилася, десерт стояв на столі, і, за звичним порядком, дами щойно вийшли з кімнати.

Доктор Сарразін, Отто, полковник Хендон і М. Ленц продовжували розмову, торкаючись вищих питань політичної економіки, коли увійшов слуга і подав доктору його папери.

Це був "Нью-Йорк Геральд". Цей поважний журнал завжди надзвичайно прихильно ставився спочатку до заснування, а потім і до розвитку Франквілля, і керівники міста звикли підглядати в його шпальтах можливі варіації громадської думки щодо них у Сполучених Штатах. Такому скупченню щасливих, вільних і незалежних людей на своїй маленькій нейтральній території заздрили не мало, і якщо Франквілль мав багато друзів в Америці, які захищали його, то у нього були і вороги, які із задоволенням нападали на нього. У всякому разі, видання "Нью-Йорк Геральд" було на їхньому боці і постійно висловлювало своє захоплення та пошану.

Не перериваючись на словах, доктор Сарразін розгорнув часопис, механічно кинувши погляд на перший абзац. Раптом він зупинився, побачивши наступні рядки, які він прочитав про себе, а потім вголос, на превеликий подив і ще більше обурення його друзів:

"Нью-Йорк, 8 вересня. Незабаром має відбутися насильницький замах на права людей. З певного джерела нам стало відомо, що в Штальштадті ведуться грізні приготування з метою нападу та знищення Франквілля, міста французького походження. Ми не знаємо, чи можуть і чи повинні Сполучені Штати втрутитися в цю боротьбу, яка поставить на вуха латинську і саксонську раси; але разом з усіма чесними людьми ми засуджуємо це огидне зловживання силою. Франквілль не повинен втрачати жодної години, щоб перейти в стан оборони..."

Розділ XII

Термінова нарада

Ненависть, з якою Сталевий король ставився до роботи доктора Сарразіна, ні для кого не була таємницею. Всі знали, що його місто – це місто-суперник. Але ніхто не повірив би, що він здатен напасти на мирне поселення і спробувати знищити його з одного удару. Стаття в "Нью-Йорк Геральд", однак, була позитивною з цього приводу. Кореспонденти цього провінційного часопису проникли в пляни пана Шульца, і, як вони казали, не було часу на роздуми!

Поважний лікар був спантеличений. Як і всі чесні серцем люди, він відмовлявся

вірити в злі наміри інших, стільки, скільки міг. Йому здавалося неможливим, що людина може бути настільки злою, щоб захотіти знищити без достатніх підстав, а з простої злости, місто, яке в певному сенсі є спільним надбанням людства.

— Подумайте тільки, що наша середня смертність цього року становитиме лише одну з чвертю на кожну сотню! — наївно вигукував він, — що немає жодного десятирічного хлопчика, який би не вмів читати; з часу заснування Франквілля не було скоєно жодного вбивства чи крадіжки! І ці варвари хочуть знищити цей успішний експеримент на самому його початку! Ні, я не можу повірити, що хемік, вчений, будь він хоч сто разів німець, здатний на таке звірство!

Вони були змушені, однак, довіритися свідченням часопису, ретельно присвяченому їхній справі, і діяти без зволікання. Перша хвилина тривоги минула, доктор Сарразін, опанувавши свої почуття, звернувся до друзів, — Панове, ви є членами Громадської ради, і ваш обов'язок, так само як і мій, вжити всіх необхідних заходів для безпеки міста. Що ми повинні зробити в першу чергу?

— Невже немає можливості домовитися? — запитав М. Ленц. — Невже не можна з честю уникнути війни?

— Це неможливо, — відповів Отто. — Герр Шульц, очевидно, отримає своє за будь-яку ціну. Його ненависть не дозволить йому поступитися!

— Дуже добре! — вигукнув лікар, — Ми будемо готові прийняти його. Як Ви гадаєте, пане полковнику, чи може щось встояти перед гарматами Штальштадту?

— Будь-яка людська сила може ефективно боротися з іншою людською силою, — відповів полковник Хендон; — Але ми не повинні думати про те, щоб захищатися тими ж засобами і тією ж зброєю, якою пан Шульц буде нападати на нас. Будівництво військових машин, здатних протистояти його машинам, забрало б багато часу, і я не знаю, чи вдасться нам їх виготовити, оскільки ми не маємо спеціальних майстерень. Я бачу лише один шанс на порятунок — не допустити ворога до нас і унеможливити його атаку.

— Я негайно піду і скличу Раду, — сказав доктор Сарразін і провів гостей до свого кабінету.

Це була скромно обставлена кімната, три сторони якої були заставлені полицями з книжками, а на четвертій, під кількома картинами та цікавинками, виднілася низка пронумерованих отворів, схожих на слухові трубки.

— Завдяки телефону, — сказав він, — ми можемо провести раду у Франквіллі, навіть перебуваючи вдома.

Лікар доторкнувся до сигнального дзвоника, який миттєво зв'язався з домівками всіх учасників. Менш ніж за три хвилини слово "присутній", принесене послідовно по кожному дроту, сповістило про те, що Рада зібралася.

Лікар став перед слухавкою, подзвонив у дзвоник і сказав, — Засідання відкрите. Мій шановний друг, полковник Хендон, виступить з повідомленням надзвичайної важливості.

Полковник, у свою чергу, став до телефону і, прочитавши статтю з "Нью-Йорк

Геральд", запропонував вжити негайних заходів, щоб перешкодити просуванню ворога.

Він не встиг закінчити, як Номер Шість поставив запитання, — Чи вважає полковник можливим захист, якщо засоби, за допомогою яких він сподівається не допустити ворога до нас, не спрацюють?

Полковник Хендон відповів ствердно. Питання і відповідь миттєво дійшли до кожного невидимого члена Ради, так само як і пояснення, що їм передували.

Номер Сьомий запитав, скільки часу, за його оцінками, знадобиться жителям Франквілля на підготовку.

Полковник не міг сказати, але бажано було б діяти так, ніби на них нападуть через два тижні.

Номер два, — Чи варто чекати нападу, чи, на Вашу думку, краще запобігти йому?

— Ми повинні зробити все, що в наших силах, щоб запобігти цьому, — відповів полковник; — і якщо нам загрожує флот, ми повинні підірвати кораблі пана Шульца торпедами.

На це доктор Сарразін запропонував скликати на раду найвидатніших хеміків, а також найдосвідченіших артилеристів і доручити їм вивчити пляни, які полковник Хендон був готовий їм представити.

Питання від Номера Один, — Яка сума необхідна для негайного початку оборонних робіт?

— У нашому розпорядженні має бути від п'ятнадцяти до двадцяти мільйонів доларів.

— Я пропоную негайно скликати Громадські збори.

— Я виставляю це на голосування, — Сказав Президент Сарразін.

Дзвіночки в кожному телефоні пролунали двічі, сповіщаючи про те, що пропозиція була одноголосно прийнята.

Народні збори були скликані у такий же простий і майже такий же швидкий спосіб. Доктор Сарразін телефоном передав рішення Ради до Ратуші. На вершині кожної з колон на кожній площі міста миттєво запрацював електричний сигнал. Колони були увінчані світловими циферблатами, на яких стрілки, що рухалися під дією електрики, показували пів на дев'яту — час початку зборів.

Цей гучний сигнал, що тривав чверть години, вивів усіх мешканців з їхніх домівок, вони поглянули на найближчий циферблат і, переконавшись, що якийсь державний обов'язок вимагає їхньої присутності в ратуші, поспішили туди якнайшвидше.

Менш ніж за сорок п'ять хвилин Асамблея була зібрана. Доктор Сарразін вже був на почесному місці, оточений членами Ради, а полковник Хендон чекав біля підніжжя трибуни, поки йому не дозволили виступити з промовою.

Більшість громадян вже знали причину скликання зборів. Фактично, обговорення Громадських зборів, автоматично, стереографічно записане телефоном ратуші, було негайно надіслано до редакцій, надруковано у спеціальному виданні та розклеєно по всьому місту.

Муніципальна палата була величезною будівлею зі скляним дахом, яскраво

освітленою газом.

Натовп, що заповнив її, був спокійний і впорядкований, всі стояли. Всі обличчя були безжурні. Відмінне здоров'я, активне і регулярне життя, спокійне сумління ставили їх вище за будь-яку некеровану пристрасть тривоги чи гніву.

Рівно о пів на дев'яту президент задзвонив у свій дзвіночок, і в залі запанувала тиша.

Полковник піднявся на трибуну. Там тверезою, але вимушеною мовою, без марних прикрас і ораторських претензій, мовою людини, яка, знаючи, про що говорить, чітко висловлює свої думки, полковник Хендон розповів про затяту ненависть, яку пан Шульц відчуває до Франквілля, доктора Сарразіна і його роботи, і про грізні приготування, оголошені "Нью-Йорк Геральд", покликані знищити їхнє місто і його жителів.

— Вам вирішувати, як краще вчинити, — продовжив він. — Хтось, не маючи ні мужности, ні патріотизму, можливо, вважатиме за краще відмовитися від землі і дати можливість загарбникам робити з новою домівкою все, що їм заманеться. Але я заздалегідь впевнений, що така легковажна пропозиція не знайшла б жодного відгуку серед моїх співгромадян. Люди, здатні зрозуміти велич об'єкта, до якого прагнули засновники зразкового міста, люди, які прийняли його закони — це обов'язково люди серця і розуму. Щирі представники прогресу, ви зробите все, щоб врятувати наше незрівнянне місто, славний пам'ятник, зведений наукою, щоб поліпшити занепалий стан людини! Ваш обов'язок, отже, віддати життя за справу, яку ви представляєте.

Грім оплесків привітав цю промову. Кілька промовців підтримали пропозицію полковника Хендона.

Доктор Сарразін переконував у необхідності створення Комітету оборони, який має вжити негайних заходів із дотриманням усієї секретности, необхідної у військових операціях, і пропозиція була прийнята.

Тоді член Громадських зборів запропонував проголосувати за роботи за п'ять мільйонів доларів. Підняттям рук ця пропозиція була схвалена.

О десятій годині двадцять хвилин зустріч закінчилася, і жителі Франквілля вже збиралися покинути залу, коли стався несподіваний інцидент. Порожню трибуну несподівано зайняв незнайомець дуже дивної зовнішності. Він з'явився немов за помахом чарівної палички. По його обличчю було видно, що він працював у страшному хвилюванні, але поведився він спокійно і рішуче. Пошарпаний і брудний одяг, закривавлене чоло свідчили про щось надзвичайне.

Побачивши його, всі зупинилися. Наказовим жестом незнайомець скомандував тишу.

Хто це такий? Звідки він прийшов? Ніхто, навіть доктор Сарразін, не наважувався запитати його про це.

— Я щойно втік зі Штальштадту, — сказав він. — Пан Шульц засудив мене до смерти. Бог дозволив мені вчасно дістатися до вас і спробувати врятувати. Ви всі мене знаєте. Мій шановний наставник, доктор Сарразін, може сказати вам, сподіваюся, що, незважаючи на мою зовнішність, яка зробила мене невпізнаним навіть для нього,

Максу Брукману можна довіряти!

— Макс! — вигукнули одразу і лікар, і Отто, кинувшись до нього.

Він зупинив їх жестом.

Макс дійсно дивом врятувався. Прорвавшись крізь решітку, коли він майже задихнувся, течія понесла його далі, а через дві хвилини викинула на берег за межами Штальштадту, щоправда, вже майже бездиханного.

Кілька годин хоробрий юнак лежав нерухомо в темряві, далеко від будь-якої допомоги, серед самотньої пустелі. Коли до нього повернулася свідомість, було вже світло. Він дякував Богові за те, що вирвався з цього жахливого Штальштадту! Він більше не був в'язнем. Наступної миті його думки були зосереджені на докторові Сарразіні, його друзях і співгромадянах.

— Я повинен їх врятувати! — повторював він.

Надзусиллям він піднявся на ноги. Він був за тридцять миль від Франквілля, і йому треба було подолати тридцять миль пішки, бо в тому напрямку не було залізниці, не було навіть воза чи коня, бо вся країна навколо жахливого Сталевого Міста цуралася його. Однак він ішов далі, не зупиняючись ні на мить, і о чверть по десятій прибув до міста.

Плакати, що вкривали стіни, розповіли йому все. Він побачив, що мешканців попередили про небезпеку; але вони не знали про її жахливу природу і про те, що вона насувається негайно.

Катастрофа, яку сплянував пан Шульц, мала статися саме цього вечора, о чверть до дванадцятої. Була чверть по десятій.

Макс не гаяв ні хвилини, він мчав через місто, і о двадцять п'ятій хвилині по десятій, коли збори вже збиралися розходитися, він піднявся на трибуну.

— Не через місяць, друзі мої, — кричав він, — навіть не через тиждень ви повинні очікувати небезпеки! Вже за годину ця жахлива катастрофа, дощ із заліза і вогню, обрушиться на ваше місто. Двигун, гідний винаходу диявола, який подолає тридцять миль, в цю саму мить спрямований проти нас. Я бачив його. Нехай жінки і діти сховаються в найглибших і найміцніших підвалах, або негайно покинуть місто і сховаються в горах. Всі чоловіки повинні підготуватися до боротьби з вогнем усіма можливими засобами. Вогонь на деякий час стане вашим єдиним ворогом. Ні армія, ні солдати не підуть проти вас. Противник, який загрожує вам, зневажає всі звичайні способи нападу. Якщо пляни і розрахунки людини, чия сила зла вам добре відома, здійсняться, якщо тільки Гер Шульц не помилиться вперше в житті, вогонь раптово спалахне щонайменше в сотні місць по всьому Франквіллю. Нам доведеться зустрітися з полум'ям у сотні різних точок! Що б не сталося, насамперед треба врятувати населення; ті з ваших будинків і пам'ятників, які не вдасться зберегти, або навіть ціле місто, час і гроші можуть відновити!

В Європі Макса вважали б божевільним. Але в Америці нерозумно відмовлятися вірити в будь-яке диво науки, яким би несподіваним воно не було; тож, за порадою доктора Сарразіна, до молодого інженера прислухалися і повірили йому.

Натовп, вражений не стільки акцентом і зовнішністю промовця, скільки його словами, підкорився, навіть не мріючи заперечувати його наказам. Лікар заступився за Макса Брукмана, і цього було достатньо.

Негайно були віддані відповідні розпорядження, а гінці розіслані в усіх напрямках.

Що стосується мешканців, то деякі з них сховалися в підвалах своїх будинків, покійно очікуючи на всі жахи бомбардування, інші пішки, верхи на конях або в екіпажах поспішили за місто і піднялися на круті схили Каскадних гір. Тим часом працездатні чоловіки збирали на площі і в різних місцях, вказаних лікарем, все, що могло б послужити для приборкання вогню, тобто воду, землю і пісок.

У залі продовжувалася дискусія.

Макса, вочевидь, охопила якась ідея, що заповнила його мозок, витіснивши всі інші думки. Він бурмотів собі під ніс, — За чверть на дванадцяту! Невже цей негідник Шульц знищить нас своїм жахливим винаходом?

Раптом Макс витягнув кишеньковий записник. Він зробив жест, що вимагав тиші, а потім з олівцем у руці швидко записав кілька цифр на одній зі сторінок. Коли він це робив, його чоло прояснилося, а обличчя засяяло.

— Ах, друзі мої! — вигукнув він, — друзі мої! Або ці цифри брешуть, або все, чого ми боїмося, зникне, як кошмарний сон, перед свідченням проблеми в науці про снаряди, вирішення якої я до цього моменту марно шукав. Пан Шульц помиляється! Небезпека, якою він погрожує — це лише мрія. Цього разу помилилася його наука! Нічого з того, що він передбачив, не станеться. Це неможливо! Його грізний снаряд пролетить над Франквіллем, не зачепивши його, і якщо є чого боятися, то тільки в майбутньому!

Що міг мати на увазі Макс? Його друзі не розуміли!

Потім молодий ельзасець пояснив результат своїх розрахунків.

Своїм чистим дзвінким голосом він пояснював свою демонстрацію таким чином, що вона стала світлою навіть для найнеосвіченіших. Це було світло, що приходить на зміну темряві, спокій після агонії. Снаряд не тільки не зачепить місто доктора, але й взагалі нічого не зачепить. Йому судилося загубитися в космосі!

Доктор Сарразін визнав правильність розрахунків Макса, а потім, вказавши на циферблат, що світився в залі, вигукнув, — За три хвилини ми дізнаємося, хто має рацію — Шульц чи Макс Брукман! Що б не сталося, друзі мої, ми не повинні шкодувати про вжиті нами запобіжні заходи і не повинні нехтувати нічим, що може збити з пантелику винаходи нашого ворога. Якщо його задум провалився цього разу, як щойно дав нам підстави сподіватися Макс, то він не буде останнім. Шульцову ненависть ніколи не вдасться придушити чи заарештувати.

— Ходімо! — вигукнув Макс.

Всі пішли за ним на площу. Три хвилини пройшли в затамованому очікуванні. На великому годиннику пробило чверть перед дванадцятою!

Через чотири секунди над їхніми головами з'явилася темна маса, яка швидко помчала вперед і зі зловісним шипінням незабаром зникла далеко за містом.

— Приємної тобі подорожі! — вигукнув Макс, вибухнувши сміхом. — Якщо снаряд

пана Шульца триматиме таку швидкість, він більше ніколи не впаде на землю!

За дві хвилини пролунав гуркіт, схожий на далекий грім. Це був рев гармати у Бичачій Вежі, звук якої досягнув Франквілля лише через сто тринадцять секунд після того, як снаряд пролетів зі швидкістю чотириста п'ятдесят миль на годину.

Розділ XIII

Новини для професора

"Макс Брукман, професору Шульцу зі Штальштадту

Франквілля, 14 вересня

Я вважаю за потрібне повідомити Короля Сталі, що ввечері позавчора мені вдалося пройти за межі його володінь, віддавши перевагу власній безпеці, а не безпеці моделі в палаючій майстерні.

Покидаючи Вас, я не зміг би виконати свій обов'язок, якби не відкрив Вам свої таємниці. Однак не турбуйтеся з цього приводу, я не вимагатиму від Вас платити за знання життям.

Моє справжнє прізвище не Шварц, і я не швейцарець. Моя батьківщина – Ельзас, і мене звуть Макс Брукман.

Я досить непоганий інженер, якщо Ви можете повірити мені на слово; але в першу чергу я француз. Ви показали себе непримиренним ворогом моєї країни, моїх друзів і моєї родини. Ви виношували мерзенні пляни, спрямовані проти всього, що мені найдорожче. Я наважився і зробив все, щоб розкрити їх; і я наважусь і зроблю все, щоб зірвати їх.

Поспішаю повідомити Вам, що Ваш перший постріл виявився невдалим.

Він не влучив у ціль, бо, слава Богу, не міг. Ваша гармата не менш чудова, хоча снаряди, які вона випускає, ніколи нікому не завдадуть шкоди! Вони нікуди не впадуть. Я це передчував, і, на Вашу велику славу, тепер це доконаний факт, що пан Шульц створив чудову гармату, абсолютно нешкідливу.

Ви з радістю почуєте, що ми бачили, як Ваш досконалий снаряд о сорок п'ятій хвилині і чотирьох секундах по одинадцятій пройшов над нашим містом. Він летів на захід, циркулюючи в просторі, що він і буде продовжувати робити до кінця своїх днів. Снаряд, запущений з початковою швидкістю, що у двадцять разів перевищує поточну швидкість, рухаючись зі швидкістю десять тисяч ярдів на секунду, ніколи не може впасти! Цей рух, у поєднанні з земним притяганням, прирікає його вічно обертатися навколо нашої земної кулі.

Ви мали б усвідомлювати це.

Я сподіваюся і очікую, що гармата у Бичачій Вежі неабияк зіпсована цим першим випробуванням; але двісті тисяч доларів – не так вже й багато, щоб заплатити за задоволення від того, що сонячна система отримала нову зірку, а Земля – другого супутника.

Макс Брукман"

З Франквілля до Штальштадту негайно відправили експрес з цим листом; і Макса слід пробачити за те, що він не зміг втриматися від задоволення написати його панові Шульцу.

Макс мав рацію, коли сказав, що знаменитий снаряд більше ніколи не впаде на поверхню землі, а також, коли передбачив, що гармата Бичачої Вежі мала би бути виведена з ладу величезним зарядом піроксиліну.

Отримання цього листа дуже засмутило пана Шульца і стало страшним ударом по його самолюбству. Коли він його прочитав, то зовсім почервонів, а голова його впала на груди, наче його вдарили києм. Він залишався в такому стані прострації чверть години. Коли він прийшов до тями, його лють була жахливою. Лише Арміній і Сигімер були свідками цих спалахів!

Однак пан Шульц був не з тих, хто визнає себе переможеним.

Відтепер боротьба між ним і Максом триватиме не на життя, а на смерть. У нього ще були інші снаряди, заряджені рідкою вуглекислою, які менш потужні, але більш практичні гармати могли кидати на невелику відстань.

Насилу заспокоївшись, Сталевий Король повернувся до свого кабінету і продовжив роботу.

Було зрозуміло, що Франквілля, якому зараз, як ніколи, загрожує небезпека, не повинен нехтувати нічим, що могло б привести його до досконалого стану оборони.

Розділ XIV

Простір для дій

Хоча небезпека вже не була неминучою, вона була серйозною. Макс розповів доктору Сарразіну та його друзям усе, що знав про підготовку пана Шульца, і описав його машини руйнації. Наступного дня Комітет оборони, в якій він брав головну участь, зайнялася обговоренням плану опору і підготовкою до втілення його в життя.

У всьому цьому Максу добре допомагав Отто, який, на його думку, змінив свій характер і значно подорослішав.

Ніхто не знав деталей ухвалених постанов. Лише загальні принципи зазвичай доводилися до відома преси. У них неважко було простежити практичну руку Макса.

— Готуючись до оборони, — говорили городяни, — найголовніше — знати силу ворога і пристосовувати систему опору до цієї сили. Без сумніву, гармати пана Шульца грізні, але краще мати справу з цими гарматами, про кількість, калібр, дальність і ефект яких ми знаємо, ніж боротися з невідомими машинами.

Було вирішено не допустити вторгнення ні на суші, ні на воді.

Як це краще зробити — питання, яке активно обговорювалося в Комітеті, і в день, коли з'явився плакат, який сповіщав про те, що ця проблема вирішена, в цьому вже ніхто не сумнівався. Громадяни масово поспішили виконати задумане. Не було

знехтувано жодним заняттям, яке могло б зробити свій внесок у справу оборони. Чоловіки різного віку і будь-якого становища з цієї нагоди стали простими робітниками, і все йшло швидко і бадьоро. У місті було заготовлено провіанту на два роки. Вугілля і залізо також було привезено в значній кількості; залізо було необхідне для виготовлення всілякої зброї, а вугілля було абсолютно необхідне, як для тепла, так і для палива для роботи різних військових двигунів, які плянувалося використовувати.

Крім куп заліза і вугілля, можна було побачити гігантські стоси, складені з мішків з борошном, і четвертин копченого м'яса, штабелі сирів, гори консервованих і сушених овочів, все це зберігалось на ринках. Отари овець і великої рогатої худоби також були огорожені в мальовничих садах міста.

Коли з'явився указ про мобілізацію всіх чоловіків, здатних тримати зброю, ентузіазм, з яким він був сприйнятий, свідчив про чудовий дух цих солдатів-громадян. Просто одягнені у вовняні сорочки, полотняні штани і напівчоботи, міцні шкіряні кашкети, озброєні гвинтівками Вердера, вони щодня тренувалися на проспектах.

Батаги кулів насипали землю, копали окопи, споруджували траншеї та укріплення на кожній вигідній ділянці. Відливання гармат було розпочато і продовжувалося активними темпами, оскільки численні копильні в місті легко перетворювалися на ливарні печі.

Макс був невтомним у всьому цьому. Він був і тут, і там, і всюди в гущі подій. Якщо виникали якісь теоретичні чи практичні труднощі, він одразу ж міг їх вирішити. Якщо треба було, то він, засукавши рукав, давав практичне визначення. Його авторитет завжди визнавали беззаперечно, а його розпорядження виконували вчасно.

Поряд з ним Отто старався щосили. Хоча спочатку він думав прикрасити свою форму золотим мереживом, але незабаром відмовився від цієї ідеї, побачивши, що для того, щоб подавати гарний приклад іншим, він повинен задовольнятися виконанням обов'язку простого солдата.

Тому він зайняв своє місце в призначеному йому батальйоні і повадився як зразковий солдат. Тим, хто спочатку намагався його пожаліти, він відповів, — Кожному по заслугах. Можливо, я не повинен був отримувати можливість командувати! Найменше, що я можу зробити — це навчитися слухатися!

Повідомлення, яке виявилось неправдивим, дало ще більш жвавий імпульс оборонним роботам. Стверджувалося, що пан Шульц веде переговори з якоюсь морською компанією про перевезення своєї гармати. З того часу подібні містифікації були в порядку речей. Тепер було сказано, що флот Шульца перебуває біля берегів Франквілля, і що залізницю Сакраменто перерізали улани, які наче спустилися з хмар.

Але всі ці чутки, які одразу ж були спростовані, вигадувалися кореспондентами часописів, яким не вистачало матеріалу, щоб заповнити свої публікації, їхньою метою було підтримати цікавість своїх читачів. Правда полягала в тому, що Штальштадт не подавав жодних ознак життя.

Ця ідеальна тиша, хоч і залишала Максу достатньо часу для завершення підготовки, викликала у нього неабияке занепокоєння в рідкісні хвилини дозвілля.

— Чи можливо, що негідник змінив свою тактику, і готує якийсь новий спосіб нападу? — думав він.

Однак пляни щодо перевірки просування ворожих кораблів і недопущення захоплення міста обіцяли бути реалізованими, і Макс подвоїв свої зусилля.

Його єдиною розрадою і єдиним відпочинком після важкого робочого дня була коротка година, яку він щовечора проводив у вітальні мадам Сарразін.

Від самого початку лікар поставив умову, що він завжди приходить до нього на вечерю, якщо тільки йому не завадять інші справи; але, за якихось особливих обставин, жодного другого запрошення, достатньо привабливого, щоб змусити Макса відмовитися від цього привілею, досі не з'явилося.

Нескінченна партія в шахи між лікарем і полковником Хендоном не могла бути достатньо цікавою, щоб пояснити ту пунктуальність, з якою він щодня з'являвся перед дверима особняка. Тому ми змушені вважати, що Макса приваблювало щось інше, і ми могли б, можливо, запідозрити його природу, хоча, звичайно, він сам ще не підозрював про це, якби ми не помітили, з яким інтересом він брав участь у розмовах між ним, мадам Сарразін і мадмуазель Жаннетт, коли вони всі троє сиділи біля великого столу, за яким ці дві дами працювали над тим, що могло знадобитися їм для подальшої служби в кареті швидкої допомоги.

— Чи будуть ці нові сталеві болти кращими за ті, креслення яких Ви нам показували? — запитала Жаннетт, яка цікавилася всім, що стосувалося оборони.

— Жодних сумнівів, мадмуазель, — відповів Макс.

— Ах, я дуже рада цьому! Але скільки клопоту і досліджень потребує найменша промислова деталь. Ви сказали мені, що вчора було вирито п'ятсот свіжих ярдів траншеї? Це багато, чи не так?

— Насправді, ні, цього абсолютно недостатньо. Такими темпами ми не встигнемо закінчити роботу до кінця місяця.

— Я б дуже хотіла, щоб це було зроблено, а ці жахливі люди Шульца прибули! Чоловікам дуже пощастило, що вони можуть працювати і приносити користь. Очікування для них ніколи не буває таким виснажливим, як для нас, від кого немає жодної користі.

— Жодної користі! — вигукнув Макс, зазвичай такий спокійний, — жодної користі! А для кого, по-Вашому, працюють ці хоробрі чоловіки, які покинули все, щоб стати солдатами, для кого вони працюють, як не для того, щоб забезпечити безпеку і щастя своїх матерів, своїх дружин і тих, хто, як вони сподіваються, можуть стати їхніми дружинами? Звідки походить їхній запал, якщо не від вас, і з чим би Ви пов'язали цю готовність до самопожертви, якщо не...

Тут Макс трохи розгубився і зупинився. Мадемуазель Жаннетт не стала його переконувати, а добра мадам Сарразін сама була змушена завершити дискусію, сказавши юнакови, що любов до обов'язку, безсумнівно, є достатньою, щоб пояснити ревність більшості людей.

І коли Макс, за покликом невблаганного обов'язку, відривався від цієї приємної

розмови, щоб закінчити плян чи кошторис, він ніс із собою непереможну рішучість врятувати Франквілль і його мешканців.

Він не міг припустити, що може статися, але це був неминучий результат такого абсолютно суперечливого стану речей, як зосередження всієї влади в руках однієї людини, що було основоположним принципом у Сталевому Місті.

Розділ XV

Біржа Сан-Франциско

Біржа Сан-Франциско – термін, що алгебраїчно виражає величезний промисловий і комерційний бізнес, представляє одну з найдивніших і найжвавіших сцен у світі.

Географічне положення столиці Каліфорнії надає біржі, як природний наслідок, космополітичного характеру, що є однією з її найприкметніших рис.

Під красивими портиками з червоного граніту високий, світловолосий саксонець штовхає маленького, рухливого темноволосого кельта. Чорношкірий зустрічається з фіном та індусом.

Полінезієць здивовано дивиться на ґренляндця. Китаєць з косими очима і довгою заплетеною косичкою намагається перевершити в торгівлі свого історичного ворога – японця.

Кожна мова, кожен діалект, кожен жаргон змішується там, наче в сучасному Вавілоні.

12 жовтня це місце бізнесу відкрилося у звичний спосіб. Близько одинадцятої години почали прибувати головні брокери та ділові люди, які зверталися один до одного серйозно чи весело, відповідно до свого темпераменту, тиснули один одному руки і разом йшли до бару, щоб "підкріпитися" перед робочим днем.

Один за одним підходили відчиняти маленькі металеві дверцята пронумерованих поштових скриньок, до яких у вестибюлі надходила пошта передплатників. Величезні пачки листів витягали назовні і з нетерпінням розглядали.

За короткий час були оголошені ринкові ціни на день, коли натовп поступово збільшувався. Утворювалися більш-менш численні групи, з-поміж яких виникав гомін і гул людських голосів.

Потім почалася злива телеграфних повідомлень з усіх куточків земної кулі.

Не минало й хвилини, щоб представники біржі не додали свіжу смужку синього паперу до колекції телеграм, вивішених на північній стіні, які зачитувалися серед оглушливого галасу, що вже не вщухав.

Метушня і галас продовжували наростати.

Канцеляристи снували туди-сюди, телеграф був в облозі, повідомлення розсилалися, відповіді надходили щомиті.

Усі блокноти були відкриті, записи в них були зроблені, стерті або розірвані.

Близько першої години дня натовп охопило заразливе хвилювання. Таємниче

відчуття пройшло, як тремтіння під час землетрусу, через ці схвильовані групи людей.

Вражаючу, несподівану та неймовірну новину приніс один із партнерів у Банку Далекого Заходу, і вона поширилася зі швидкістю електричного струму.

З усіх боків лунали вигуки та коментарі.

— Не може бути! Це витівка, фокус, — казали одні. — Хто ж повірить у щось настільки абсурдне?

— Ну, — говорили інші, — можливо, в цьому щось і є. Диму без вогню не буває, знаєте.

— Але чи може людина його рівня зазнати невдачі?

— Навіть найкращі зазнають невдач.

— Але ж, пане, — вигукнув один, — тільки прилади, струменти та двигуни самі по собі коштують більше вісімдесяти мільйонів доларів!

— Не рахуючи чавуну і сталі, сировини і готових виробів! — додав другий.

— Точно! Я теж так кажу! Шульц готовий на дев'яносто мільйонів доларів, і я зобов'язуюсь відповідати за це на його вимогу!

— Добре, але як тоді пояснити це призупинення виплат?

— Пояснити! Я нічого не поясню! Я не вірю в це!

— Не вірите? Так, ніби подібні речі не трапляються щодня з компаніями з найміцнішою репутацією!

— Штальштадт — це не компанія, це — місто.

— Звісно! Це абсолютно неможливо, щоб воно могло розпастися так повністю. Неодмінно буде створена компанія, яка продовжить справу.

— Але чому Шульц не створив таку компанію замість того, щоб оголосити себе банкрутом?

— Саме так, сер, і в цьому полягає абсурд! Настільки абсурдний, що заява не витримує жодної критики. Це не більше і не менше, ніж чиста вигадка, ймовірно, вигадана Нашем, який відчайдушно прагне зростання цін на сталь.

— Вигадка? Фальшиві відомості? Нічого подібного! Шульц не просто провалився, він втік!

— Та годі Вам!

— Втік, сер! Телеграму що повідомляє про це щойно вивісили!

Величезна людська хвиля покотилася до рамки, в якій були розміщені повідомлення.

На останній смужці синього паперу було написано: "Нью-Йорк, 12:40, Центральний банк. Штальштадтська мануфактура. Припинено платежі. Заборгованість, наскільки відомо: сорок сім мільйонів доларів. Шульц зник."

Тепер не було жодних сумнівів у правдивості вражаючої звістки; здогадки та чутки поширилися повсюдно.

О другій годині почали надходити списки наслідків, що послідували за провалом Шульца.

Найбільше втратив Майнінг Банк Нью-Йорка.

Фірма "Вестерлі енд Сон" в Чикаго була причетна до цього на суму в сім мільйонів доларів.

Компанія Мітваукі з Буффало – п'ять мільйонів.

Індустріальний банк Сан-Франціско – півтора мільйона.

Далі йдуть назви ряду дрібних фірм з пропорційними втратами.

Але, не чекаючи на цю новину, настала природна реакція.

Грошовий ринок, який був таким похмурим вранці, тепер не був стабільним протягом двох годин поспіль. Що починається! Що за підйом! Які коливання, які нестримні спекуляції!

Зростання цін на сталь, і вони зростають щохвилини; зростання цін на вугілля; зростання акцій усіх ливарних заводів в Американському Союзі; зростання цін на продукцію всіх видів залізної промисловости; зростання цін на землю у Франквіллі.

Хоча після оголошення війни остання впала до нуля і зникла зі списку біржових цін, зараз вона раптово зросла до ста вісімдесяти доларів за акр.

Увечері кіоски з часописами були повністю обложені. Але хоча "Геральд", "Триб'юн", "Альта", "Гардіан", "Ехо" і "Глоуб" надрукували ту незначну інформацію, яку їм вдалося зібрати, гігантськими шрифтами, та вона, зрештою, виявилася дуже мізерною.

Все, що було відомо, це те, що 25 вересня переказний чек на вісім мільйонів доларів, виписаний паном Шульцом на компанію "Джексон, Елдер і Ко" з Буффало, був пред'явлений банкірам "Шрінг, Штраус і Ко" в Нью-Йорку, банкірам Сталевого Короля, і ці джентльмени заявили, що залишок на рахунку їхнього клієнта недостатній для такої величезної суми, і телеграфували про це панови Шульцу, не отримавши жодної відповіді.

Поглянувши на свої записи, вони з жахом побачили, що вже тринадцять днів зі Штальштадту не надходило жодного листа і жодного рахунку.

Відтоді перекази і чеки, зроблені паном Шульцом у їхньому банку, приходили щодня, щоб зазнати долі бути поверненими зі словами: "Немає коштів".

Протягом чотирьох днів запити, телеграми і люті запитання сипалися спочатку на банк, а потім на Штальштадт.

Нарешті було дано чітку відповідь.

"Герр Шульц зник 17 вересня. Ніхто не може пролити хоч трохи світла на цю таємницю. Він не залишив жодних вказівок, а каси в усіх відділах порожні".

Відтоді приховувати правду було вже неможливо. Багато великих кредиторів злякалися і подали свої позови до комерційного суду. Розруха швидко поширювалася в усіх напрямках.

О дванадцятій годині 13 жовтня загальна сума збитків оцінювалася в сорок сім мільйонів доларів. В кінці підрахунків вона становила близько шістдесяти мільйонів.

Це все, що можна було сказати, і все, що журнали, за деякими виїмками, могли повідомити. Звичайно, вони анонсували на наступний день повні і докладні подробиці, "досі невідомі". І справді, треба віддати їм належне, кожен з них протягом години після

першого оголошення послав свого кореспондента дорогою до Штальштадту.

До вечора 14 жовтня Сталеве Місто взяла в облогу армія репортерів, усі з відкритими блокнотами та олівцями в руках. Однак, як хвиля, вони розбилися об зовнішню стіну, оскільки вартові були на своїх місцях, і будь-які спроби підкупити або пом'якшити їх були абсолютно марними.

Вони, однак, переконалися, що робітники ще нічого не знають, і що розпорядок роботи на ділянках не зазнав жодних змін. Наглядачі лише оголосили напередодні за наказом вищого керівництва, що з Центрального корпусу не надходило жодних коштів та інструкцій, а тому роботи будуть призупинені наступної суботи, якщо не буде отримано протилежного розпорядження.

Все це лише ускладнювало, а не проливало світло на ситуацію.

Те, що пан Шульц зник майже на місяць, не викликало жодних сумнівів. Але що могло бути причиною і значенням цього зникнення, ніхто не знав. Неясне враження, що таємнича особа може будь-якої миті з'явитися знову все ще переважало і, здавалося, зменшувало загальну тривогу.

Кілька днів робота йшла у звичному режимі. Кожен виконував своє завдання в межах обмеженого діяпазону своєї секції. Зарплату виплачували з сейфів щосуботи, а головна казна задовольняла всі місцеві потреби. Але в Штальштадті централізація була доведена до надто високого рівня досконалості; господар настільки одноосібно закріпив за собою право керувати всім, що його відсутність не могла не призвести до зупинки механізмів за дуже короткий час. Таким чином, з 17 вересня, дня, коли Сталевий Король востаннє підписав свої накази, до 13 жовтня, коли новина про призупинення платежів пролунала, як грім серед ясного неба, мільйони листів, значна частина яких містила чималі рахунки, пройшли через поштове відділення в Штальштадті, були покладені в скриньку Центрального корпусу і, безсумнівно, потрапили до кабінету пана Шульца. Але тільки він мав право відкривати їх, позначати червоним олівцем і передавати головному скарбничому.

Навіть найвищі посадовці міста ніколи не мріяли робити щось, що виходить за рамки їхнього звичного відомства.

Наділені майже абсолютною владою над своїми підлеглими, кожен з них був пов'язаний з паном Шульцом, як і з його думками, як багато інструментів, без повноважень, без права ініціювати, без права голосу в будь-якій справі. Кожен закріплював себе у вузьких рамках свого доручення, чекав, вичікував і спостерігав за перебігом подій.

Нарешті настав кінець. Такий дивовижний стан речей тривав доти, доки зацікавлені головні установи, раптово охоплені панікою, не почали телеграфувати, благувати про відповідь, протестувати і, нарешті, розпочали судовий процес. Це зайняло деякий час. Ніхто не хотів поспіхом підозрювати, що процвітання, в яке так твердо вірили, ґрунтувалося на ненадійному фундаменті. Але факт був очевидним: пан Шульц втік від своїх кредиторів.

Це все, що вдалося зібрати журналістам. Сам знаменитий Мейклджон, який

прославився тим, що отримав політичну клятву від президента Ґранта, найбільш мовчазної людини свого часу; невтомний Бландербусс, який відзначився тим, що першим, хоч і був простим кореспондентом "Ворлд", повідомив цареві новину про капітуляцію Плевни – навіть цим великим людям, які стояли в черзі на репортаж, цього разу не пощастило більше, ніж їхнім побратимам. Вони були змушені зізнатися собі, що "Триб'юн" і "Ворлд" ще не можуть повідомити останні новини про збанкрутілого Шульца.

Те, що Штальштадт справді опинився в дивній ситуації, стане зрозумілим, якщо згадати, що це було незалежне й ізольоване містечко, яке не допускало жодних регулярних і законних перевірок. Підпис пана Шульца, щоправда, був опротестований у Нью-Йорку, і його кредитори мали всі підстави вважати, що акції та мануфактура певною мірою відшкодують їм збитки.

Але до якого суду вони мали б звернутися, щоб домогтися виконання смертного вироку чи конфіскації майна? Штальштадт знаходився на приватній території, де все належало пану Шульцу.

Якби тільки він залишив свого представника, адміністративну раду або заміну. Але нічого подібного не було. Він сам був королем, суддею, головнокомандувачем, нотаріусом, адвокатом і єдиним комерційним судом у місті. У своїй особі він реалізував ідеал централізації.

Тому, коли його не стало, не залишилося й абсолютно нікого при владі, і вся конструкція впала, як картковий будиночок.

У будь-якій іншій ситуації кредитори могли б об'єднатися в товариство, підмінити собою пана Шульца, накласти руки на акції і взяти на себе керівництво справами. Судячи з усього, для того, щоб запустити машину, потрібно було лише трохи грошей і регулюючої влади.

Але нічого з цього не було можливим. Не було належного правового інструменту, щоб здійснити цю заміну. Навколо Сталевого Міста існував певний бар'єр, який був, можливо, більш нездоланим, ніж його стіни. Нещасні кредитори могли бачити забезпечення своїх грошових претензій, але не могли до них доторкнутися.

Все, що вони могли зробити, це об'єднатися в генеральну асамблею і домовитися про звернення до Конґресу з проханням взяти їхню справу в свої руки, відстоювати інтереси корінних жителів, оголосити про приєднання Штальштадту до американської території і таким чином включити це жакливе творіння до загальних цивілізаційних законів. Кілька членів Конґресу були особисто зацікавлені в цій справі, прохання було спокусливим для американського характеру, і були підстави вважати, що воно увінчається повним успіхом.

На жаль, Конґрес тоді не збирався на засідання, тому слід було побоюватися тривалої затримки, перш ніж це питання могло бути винесене на його розгляд.

До того часу в Штальштадті нічого не можна було зробити, і одна за одною гасли печі.

Переляк серед населення з десяти тисяч родин, що мешкали біля мануфактури, був

глибоким. Але що їм було робити? Продовжувати працювати в надії на зарплату, яка може бути через півроку, а може й зовсім не прийти? Ніхто не був схильний до такої думки. До того ж, яку роботу вони могли виконувати? Джерело, з якого надходили замовлення, пересохло, як і все інше. Всі клієнти пана Шульца чекали юридичного рішення. Начальники цехів, інженери та наглядачі нічого не могли зробити, бо не було замовлень.

Відбувалися незліченні збори, зустрічі та дебати, хоча жодного пляну так і не вдалося виробити. Вимушена зупинка незабаром принесла з собою шлейф страждань, відчаю та порочности. У міру того, як майстерні порожніли, наповнювалися шинки. За кожним димарем, який перестав диміти на фабриці, в одному з сусідніх сіл з'являлася корчма.

Наймудріші та найобачніші з робітників, ті, що передбачали важкі часи і відкладали на чорний день, поспішали втекти з торбами та пожитками; а щасливі рожевощокі діти, шаленіючи від захвату перед новим світом, що відкрився їм, зазирали крізь завіси від'їжджаючих возів, навантажених батьковими струментами, меблями та дорогоцінною постільною білизною, милою серцю кожної господині. Всі вони розпорошилися на схід, південь і північ, незабаром знайшовши інші фабрики, інші ковадла, інші вогнища.

Але на одного, хто міг так піти, припадало десятеро, чия бідність прибила їх до землі! Там вони і залишилися, з порожніми очима і розбитими серцями! Продаючи свій убогий одяг зграї хижих птахів у людській подобі, чий інстинкт тягне їх до місць великих катастроф, зведені до останніх сил за кілька днів, позбавлені кредиту і зарплати, надії і роботи, і бачачи перед собою майбутнє нещастя, чорне і похмуре, як зима, що швидко наближається!

Розділ XVI

Французи захоплюють місто

Коли звістка про зникнення Шульца дійшла до Франквілля, першими словами Макса були: "Напевно, це просто якийсь підступ!".

Однак він зауважив, що наслідки для Штальштадту були настільки катастрофічними, що така гіпотеза не може бути допустимою.

Проте, оскільки ненависть – це нерозумна пристрасть, несамовита лють такої людини, як герр Шульц, могла дійсно зробити його здатним пожертвувати всім заради неї. Так це чи ні, але, безперечно, було необхідно бути на сторожі.

Тому Комітет оборони негайно видав прокламацію, в якій закликав мешканців бути уважними щодо неправдивих повідомлень, поширюваних ворогом з метою приспати їхню пильність.

Франквілля вважав за доцільне продовжувати підготовку до оборони, не звертаючи уваги на те, що, зрештою, могло виявитися стратегією його заклятого ворога.

Але поступово преса Сан-Франціско, Чикаго та Нью-Йорка публікувала нові подробиці та новини про фінансові та комерційні наслідки катастрофи Штальштадту, формуючи загалом масу доказів того, що Шульц справді став банкрутом, і що він дійсно зник.

Так! Франквілль був явно поза небезпекою, йому не довелося завдавати удару, і Макс, тепер абсолютно впевнений у цьому, оголосив цю новину під радісні вигуки публіки.

Здавалося, що напруга раптово спала. Публіка полегшено зітхнула і набула святкового настрою.

Всі потиснули руки, привітали один одного і запросили на вечерю. Жінки вийшли свіжо причепурені, а чоловіки відпочили від навчань, маневрів і важкої праці.

Всі виглядали задоволеними і осяяними. Франквілль був схожий на містечко, населене одужуючими. Але серед них усіх, безперечно, найщасливішим був доктор Сарразін.

Гідний чоловік відчував себе відповідальним за долю тих, хто з упевненістю прийшов оселитися на його території і стати під його захист.

Протягом останнього місяця страх перед тим, що він привів їх до загибелі, тоді як прагнув лише їхнього щастя, не давав йому спокою ні на мить. Тепер він звільнився від жахливої тривоги і дихав на повні груди.

Ця спільна небезпека ще більше згуртувала громадян. Всі верстви населення зблизилися між собою і відчули себе братами, охопленими однаковими почуттями і спільними інтересами. У серцях усіх зародилося нове почуття. Відтепер мешканці відчували сильне почуття патріотизму до Франквіллю. Вони боялися, вони страждали за своє місто, і тепер вони знали, як сильно вони його люблять.

Матеріальні наслідки переведення міста в стан оборони також пішли на користь. Їх сила була відома. Вони відчули себе більш впевненими в собі, і тепер були готові до всього, що може принести їм майбутнє.

Перспективи роботи доктора Сарразіна ніколи ще не виглядали такими чудовими; і (рідкісне явище) не було виявлено жодної невдячності до Макса. Хоча безпека населення не була його роботою, громадськість висловила подяку молодому інженеру, як організатору оборони, людині, чийй відданості місто завдячувало б своєю безпекою, якби пляни пана Шульца здійснилися.

Макс, однак, не вважав свою участь завершеною. Таємниця, що оточує Штальштадт, все ще могла, на його думку, приховувати небезпеку. Він не зможе заспокоїтися, поки не кине повне світло в саму середину темряви, яка все ще огортала Сталеве Місто.

Тому він вирішив повернутися до Штальштадту і не зупинятися ні перед чим, поки не розгадає останню загадку до самих її глибин.

Доктор Сарразін говорив йому, що ця справа буде важкою, що вона буде повна небезпек, що він не знає, які міні можуть підстерігати його під ногами, і що, по суті, це буде схоже на спуск у підземелля. Герр Шульц, яким його описали, був не з тих, хто

може безкарно зникнути або поховати себе на самоті під руїнами всіх своїх надій. Вони мали всі підстави боятися останнього відчайдушного задуму такої людини. Це було б схоже на жахливу передсмертну агонію акули!

— Мій дорогий лікарю, саме тому, що я вважаю все це можливим, я вважаю своїм обов'язком поїхати в Штальштадт, — відповів Макс. — Це місце можна порівняти зі снарядом, з якого я повинен вирвати запал, перш ніж він спалахне, і я навіть попрошу у Вас дозволу взяти з собою Отто.

— Отто! — вигукнув лікар.

— Так! Тепер він чудовий хлопець, на якого можна покластися, і я запевняю Вас, що ця екскурсія піде йому на користь!

— Нехай Бог береже вас обох! — відповів старий, палко стискаючи його руку.

Наступного ранку карета проїхала через безлюдні села і висадила Макса та Отто біля воріт Штальштадту.

Обидва були добре споряджені, добре озброєні і дуже рішуче налаштовані не повертатися, поки не розкриють всієї істини.

Вони йшли пліч-о-пліч зовнішньою дорогою, що вела в обхід укріплень, і правда, в якій Макс до цього часу продовжував сумніватися, тепер лежала перед ними.

Було очевидно, що це місце абсолютно безлюдне. З самотньої дороги, якою він тепер ішов з Отто, раніше він міг би побачити в межах міста стовпи полаючого газу, або спалах багнета вартового, і багато інших ознак життя. Вікна різних цехів були б освітлені і сліпуче сяяли. Тепер же все було похмуро і тихо. Здавалося, смерть висіла над містом, його високі димарі стояли, мов скелети. Лише кроки Макса та його супутника викликали відлуння в цьому місці. Відчуття самотності і безлюддя було настільки сильним, що Отто не міг не зауважити, — Це дивно, але я ніколи не відчував тиші, подібної до цієї! Ми могли б припустити, що перебуваємо на цвинтарі!

Була сьома година, коли Макс і Отто підійшли до краю рову, навпроти головної брами Штальштадту. На гребені стіни не з'явилося жодної живої істоти, а з вартових, які раніше стояли на рівних відстанях по всьому периметру, як і багато інших постів, не залишилося жодного. Підйомний міст було піднято, і перед брамою утворився рів від п'яти до шести ярдів завширшки.

Минуло більше години, перш ніж їм вдалося закріпити кінець товстої мотузки, кидаючи її з усієї сили, щоб зачепитися за одну з балок. Після довгих зусиль Максу це вдалося, і Отто, йдучи першим, підтягнувся на руках до верхньої частини воріт. Макс передав йому зброю та амуніцію, а потім і сам скористався цим шляхом.

Тепер вони перекинули мотузку на другий бік стіни, скинули всі свої речі і, нарешті, спустилися вниз самі.

Двоє молодих людей опинилися на кільцевій дорозі, яку Макс пам'ятав ще з першого дня свого приїзду до Штальштадту. Навколо панувала цілковита тиша і самотність. Перед ними здіймалася чорна і німа маса будівель, які тисячами скляних вікон дивилися на непроханих гостей, ніби кажучи: "Забирайтеся геть! Ви не маєте права намагатися проникнути в наші таємниці!"

Макс та Отто порадилися.

— Ми підемо до брами "О", бо саме з нею я найкраще знайомий, — сказав Макс.

Вони попрямували на захід і незабаром опинилися перед монументальною аркою, на фасаді якої виднілася буква "О". Двоє масивних дубових дверей, повних великих залізних цвяхів, були зачинені. Макс підійшов і кілька разів ударив по них великим каменем, який взяв з дороги.

Тільки відлуння й було чути.

— Ну ж бо! До роботи! — гукнув він Отто.

Тепер їм довелося знову попрацювати над тим, щоб перекинути мотузку через двері, доки вона не зустрінеється з якоюсь перешкодою, за яку міцно зачепиться. Це було нелегко, але нарешті їм це вдалося, і Макс з Отто подолали стіну та опинилися в секторі "О".

— Що за напасть! — вигукнув Отто, озираячись довкола, — де користь від усіх наших клопотів? Ми так мало просунулися вперед! Не встигли ми подолати одну стіну, як перед нами з'явилася інша!

— Тиша в строю! — повернувся Макс. — Ось ми і в моїй старій майстерні. Я не шкодую, що знову бачу її, адже ми можемо мати деякі інструменти, які нам обов'язково знадобляться, не забуваючи про кілька пачок динаміту.

Поки він говорив, вони увійшли до великого ливарного цеху, до якого молодого ельзасця прийняли, коли він прибув на фабрику.

Який похмурий вигляд вона мала тепер, з погаслими печами, іржавими рейками, запиленими кранами, що простягнули свої кострубаті руки в повітря, ніби безліч шибениць. Усе це пронизувало серце холодом, і Макс відчув, що не завадило б трохи відволіктися від своїх задумів.

— Ось майстерня, яка тебе більше зацікавить, — промовив він, прямуючи до їдальні.

Отто слухняно пішов за ним і виказав безпомилкові ознаки задоволення, коли побачив цілий полк червоних, жовтих і зелених пляшок, вишикуваних у бойовому порядку на дерев'яній полиці. Там же стояло кілька ящиків з м'ясними консервами та іншими смаколиками – більш ніж достатньо, щоб забезпечити їм ситний сніданок, нестачу якого вони почали відчувати, тож, розклавши їжу на прилавку, обидва юнаки накинулись на неї.

Під час трапези Макс обмірковував, що робити далі. Не було сенсу навіть думати про те, щоб залізти на стіну Центрального корпусу, оскільки вона була надзвичайно високою, ізольованою від усіх інших будівель, і не мала жодного виступу, на якому можна було б закріпити мотузку. Щоб знайти двері, які, ймовірно, були тільки одні, потрібно було б пройти через усі секції, що було б аж ніяк не легким завданням. Можна було б використати динаміт, хоча це було небезпечно, адже здавалося неможливим, щоб пан Шульц зник, не спорудивши пасток на своїй безлюдній території або не встановивши контрміни до мін, які б неодмінно встановили ті, хто хотів би заволодіти Штальштадтом. Але жоден страх перед цим не міг зупинити Макса.

Побачивши, що Отто підкріпився і відновив сили, Макс пішов з ним до кінця дороги, яка утворювала вісь цього сектору, аж до підніжжя величезної кам'яної стіни.

— Що скажеш, якщо ми спробуємо тут підірвати? — запитав він. — Зробити отвір і закласти заряд динаміту?

— Це буде тяжка праця, але ми цього не боїмося! — відповів Отто, готовий до всього.

Спочатку треба було оголити підніжжя стіни, потім вставити важіль між двома каменями, розхитати один і, нарешті, за допомогою дреля пробити кілька маленьких паралельних траншей. До десятої години все було готово, динаміт на своєму місці, а сірник запалений.

Макс знав, що гніт горітиме п'ять хвилин, і, оскільки він помітив, що їдальня знаходиться під землею, а це звичайний підвал з кам'яним склепінням, він сховався там разом з Отто.

Раптом усі будівлі, і навіть льох, здригнулися, наче від землетрусу. Потім, майже одразу ж, величезний гуркіт, схожий на звук трьох-чотирьох батарей, що гримнули одночасно, рознісся по всьому місту.

За дві-три секунди ідеальна лавина каміння та уламків обрушилася вниз далеко і широко. Потім почувся гуркіт дахів, що ламалися, балок, стін, що падали, змішаний зі звуком розбитого скла, що дзвеніло каскадом.

Коли страшний гуркіт стих, Макс і Отто наважилися вийти із свого укриття. Звиклий до приголомшливих наслідків вибухів, Макс був абсолютно вражений результатами цього вибуху. Половину секції було висаджено в повітря, а зруйновані стіни всіх сусідніх секцій нагадували розбомблене місто. З усіх боків земля була завалена купами сміття, уламками скла та штукатурки, а хмари пилу, що осідали, падали на руїни, як сніг на голову.

Отто і Макс поспішили до внутрішньої стіни.

Від п'ятнадцяти до двадцяти футів її було скинуто вниз, і по той бік пролому колишній кресляр Центрального корпусу побачив добре знайому залу, в якій він провів стільки монотонних годин.

Оскільки місце більше не охоронялося, незабаром туди проникли.

Досі всюди та сама тиша.

Макс оглянув майстерні, де колись його товариші милувалися його кресленнями. В одному з кутків він заховав той самий напівзакінчений ескіз парового двигуна, над яким працював, коли герр Шульц покликав його до парку. У читальній залі лежали папери та знайомі книжки.

Все виглядало так, ніби бізнес призупинився, раптово перервавши роботу.

Двоє друзів дійшли до внутрішньої межі Центрального корпусу і стали перед стіною, яка, на думку Макса, відділяла їх від парку.

— А цього приятеля ми теж змусимо танцювати? — запитав Отто.

— Можливо, але спершу ми можемо пошукати двері, які можуть вилетіти від простого вибухового пристрою.

Тому вони пішли вздовж стіни навколо парку, час від часу обходячи будівлю, що стирчала, як шпора, або перелазячи через огорожу. Але вони ніколи не втрачали його з поля зору і незабаром були винагороджені за свої клопоти, підійшовши до низьких, вузьких дверей.

За дві хвилини Отто просвердлив дірку в дубових панелях, і Макс, приклавши око до отвору, з великим задоволенням побачив, що по той бік розкинувся тропічний парк, з його вічною зеленню і літньою температурою.

— Ще одні двері підірвати, і ми будемо на місці! — вигукнув він до свого компаньйона.

— Вибухівка для такого шматка дерева була б надто великою честю, — відповів Отто.

І коли він говорив, він завдав сильного удару по прихованих дверях сокирою, яку мав при собі.

Вони ще не почали піддаватися, однак, тут почулось, як повернувся ключ, і два болти ковзнули назад.

Двері наполовину відчинилися, але трималися зсередини товстим ланцюгом.

— Wer da? (Хто там?) — запитав хриплий голос.

Розділ XVII

Переговори перед фортецею

Двоє молодих чоловіків були мало готові до такого запитання. Воно вразило їх більше, ніж якби вони почули постріл з гвинтівки.

У Макса було багато здогадок про це таємниче місто, і найменше він очікував, що жива істота спокійно запитає про причину його відвідин. Його задум, цілком законний, якщо припустити, що Штальштадт був абсолютно безлюдним, набув зовсім іншого забарвлення, коли виявилось, що місто все ще заселене.

Те, що з одного боку було лише своєрідним археологічним дослідженням, з другого ставало нападом із застосуванням зброї і носило характер пограбування.

Ці роздуми нахлинули на голову Макса з такою силою, що він застиг, як вкопаний.

— Хто там? — нетерпляче повторив невідомий голос.

Безумовно, були причини для нетерпіння. Зловмисники дісталися до цих дверей, подолавши стільки перешкод, подолавши стіни і підірвавши півміста, а потім не змогли нічого відповісти на просте запитання "Хто там?" — це було дещо дивним.

За півхвилини Макс усвідомив незручність свого становища і відповів німецькою, — Друг чи ворог, як Вам завгодно! Я хочу поговорити з паном Шульцом.

Щойно він вимовив ці слова, як з іншого боку дверей почувся вигук, — Ач!

Крізь отвір Макс розгледів руді, напівщетинисті вуса та тьмяне око, яке він одразу впізнав — це був Сигімер, один з тих незграбних істот, яким Шульц велів його охороняти.

— Йоганн Шварц! — вигукнув велетень з якоюсь дурнуватою радістю, — Йоганн Шварц!

Несподіване повернення в'язня, здавалося, вразило його так само, як і його таємниче зникнення.

— Можу я поговорити з паном Шульцом? — повторив Макс, розуміючи, що цей вигук був єдиною відповіддю, яку він отримав.

Сигімер похитав головою.

— Без перепустки сюди не можна! — сказав він.

— Принаймні, ти можеш сказати пану Шульцу, що я тут і хочу його бачити.

— Пана Шульца тут немає! Пан Шульц зник! — відповів великан з нотками смутку в голосі.

— Але де він? Коли повернеться?

— Не знаю! Інструкції залишаються як і раніше! Ніхто не може увійти без перепустки!

Ці уривчасті речення — все, що Макс зміг витягти з Сигімера, який на всі інші питання зберігав понуре і вперте мовчання.

Отто нарешті урвався терпець.

— Який сенс питати дозволу на вхід? — сказав він. — Набагато простіше пробити його!

Він штовхнув двері, намагаючись змусити їх відчинитися, але вони трималися на ланцюгу, і більш сильна рука, ніж його, незабаром зачинила їх і швидко висмикнула засуви.

— Там, либонь, ще кілька чоловіків! — вигукнув Отто, досить принижений таким результатом.

Він приклав око до отвору від дрилі і здивовано вигукнув.

— Там ще один гігант!

— Арміній, авжеж, — відповів Макс, у свою чергу приклавши око до отвору.

— Так! Це Арміній, соратник Сигімера.

Поки він говорив, інший голос, вочевидь, десь із неба, змусив Макса підняти голову.

— Хто там? — сказав він.

Цього разу це був Арміній, який говорив, дивлячись поверх стіни, на яку він піднявся за допомогою драбини.

— Облиш, ти ж добре знаєш, хто це, Армінію! — відповів Макс. — Ти відчиниш, так чи ні?

Ці слова не встигли злетіти з його вуст, як над стіною з'явилося дуло револьвера, і куля ледь зачепила край капелюха Отто.

— Дуже добре, ось вам і відповідь! — вигукнув Макс і, підклавши під двері динаміт, розніс їх на друзки.

Коли пролом було зроблено, Отто і Макс з револьверами в руках і ножами між зубами вскочили у парк.

Драбина все ще стояла, притулившись до напівзруйнованої стіни, а біля її підніжжя виднілися сліди крові, але ні Армінія, ні Сигімера не було поруч, щоб перешкодити просуванню сміливців.

Сади лежали перед ними у всьому багатстві своєї рослинності.

Отто був у захваті.

— Яке чудове місце! — сказав він, — але будьмо обережні! Нам краще діяти, як снайперам! Ці їдці квашеної капусти, швидше за все, стежать за нами, ховаючись за кущами!

Макс і Отто розділилися, і кожен взявши один бік стежки, що відкрилася перед ними, обережно просувався від дерева до дерева, від горбка до горбка, слідуючи найприйнятнішим принципам стратегії.

Це був мудрий запобіжний захід. Вони не пройшли й сотні ярдів, коли пролунав другий постріл, і кора дерева, від якого Макс щойно відійшов, розлетілася в тріски.

— Це вже серйозно! На землю! — вигукнув Отто.

І, доповнюючи повчання прикладом, він навкарачки доповз до колючих заростей, що оточували парк, посеред якого височіла Вежа Бика.

Макс, не дослухавшись до цієї поради, ледве ухилився від третьої кулі, а четвертої уникнув, лише кинувшись за стовбур пальми.

— На щастя, ці хлопці стріляють не краще за новобранців! — гукнув Отто до свого друга.

— Тихо! — відповів Макс. — Ти що, не бачиш, який дим висить над тим вікном? Там негідники засіли в засідці! Але я збираюся зробити свій хід!

За три секунди Макс вирізав із кущів чималу палицю, на яку повісив своє пальто, а зверху поклав капелюха. Імпровізувавши таким чином дуже презентабельний манекен, він встромив його в землю так, щоб було видно тільки капелюх і рукава, а потім, підкравшись до Отто, прошепотів йому на вухо, — Розважай їх, стріляючи у вікно, спочатку з твого місця, а потім з мого! А я піду зайду до них в тил!

І Макс, залишивши Отто в перестрілці, обережно поповз через кущі.

Минуло чверть години, а з обох сторін пролунало близько двадцяти безрезультатних пострілів, хоча пальто і капелюх Макса були вщент зрешетовані кулями. Що ж до віконних жалюзі, то револьвер Отто змусив їх потріпотіти.

Раптом стрілянина припинилася, і Отто виразно почув здавлений крик, — На поміч! На поміч! Я впіймав його!

Покинути своє укриття, пролетіти крізь чагарник і вскочити у вікно, зайняло в Отто лише мить.

На підлозі відчайдушно боролися, сплівшись, як дві змії, Макс і Сигімер. Здивований раптовим нападом супротивника, який виламав внутрішні двері, велетень не зміг скористатися своєю зброєю. Але його богатирська сила робила його грізним ворогом, і хоч і повалений на землю, він не втрачав надії здобути перемогу. Макс, зі свого боку, виявив неабияку силу і спритність.

Бійка неодмінно закінчилася б смертю одного з учасників, якби не втручання Отто,

який зробив трагічний кінець менш можливим. Незабаром вони разом роззброїли Сигімера і зв'язали його так, що він не міг поворухнути ні рукою, ні ногою.

— А де другий? — запитав Отто.

Макс показав у дальній кінець кімнати, де на лавці лежав стікаючий кров'ю Арміній.

— Ти його підстрелив? — запитав він.

— Так, — відповів Отто.

Разом вони оглянули тіло.

— Зовсім мертвий! — сказав Макс.

— Якщо так, то цей негідник міг би вмерти з кращої причини! — вигукнув Отто.

— А ось і ми, господарі цього місця! — сказав Макс. — А тепер перейдемо до серйозних справ. Насамперед дослідимо кабінет великого пана Шульца!

З кімнати, в якій відбувся останній акт штурму, двоє молодих людей пройшли через апартаменти, які вели до святині Сталевого Короля.

Отто був у захваті від такої розкоші.

Макс усміхнувся, дивлячись на нього, і відчиняв одні за одними двері пишних кімнат, поки вони не опинилися в зелено-золотих покоях.

Він очікував побачити щось нове, але не таке дивне, як те видовище, що постало перед їхніми очима. Це виглядало так, ніби пограбували головний поштовий офіс Нью-Йорка чи Парижа і висипали його вміст на підлогу. З усіх боків лежали купи листів і запечатаних пакетів, на письмовому столі, на стільцях, на килимі. Вони стояли по коліна в потоці паперів. Вся фінансова, промислова та особиста кореспонденція пана Шульца, яку він приносив до поштової скриньки в парковій стіні і яку сумлінно приносили Арміній та Сигімер, накопичилася тут, у кабінеті їхнього господаря.

Скільки запитань, які сподівання, яке тривожне очікування, які страждання і сльози було вкладено в ці беззвучні конверти, адресовані панові Шульцу! Скільки мільйонів грошей, теж, без сумніву, в паперах, чеках, векселях і всіляких дорученнях!

Все тут спочивало нерухомо через відсутність єдиної руки, яка мала право зламати ці крихкі, але непорушні печатки.

— Тепер, — сказав Макс, — ми маємо відчинити секретні двері лябораторії!

Він почав з того, що витягнув усі книги з книжкової шафи. Це було марно; він не міг знайти таємний хід, яким проходив в компанії пана Шульца.

Даремно він струшував панелі одну за одною і залізним прутом, який взяв з камінної полиці, постукував по них по черзі! Даремно він бив у стіну, сподіваючись почути від неї глухий звук! Було цілком очевидно, що Шульц, бажаючи бути єдиним володарем своєї таємниці, покінчив з цими дверима.

Він обов'язково повинен був зробити ще одні.

— Але де? — питався Макс. — Мабуть, десь тут, бо Арміній і Сигімер приносили листи до цієї кімнати, якою пан Шульц, без сумніву, продовжував користуватися і після мого від'їзду. Я достатньо обізнаний з його звичками, щоб бути впевненим, що, замурувавши старий хід, він хотів би мати ще один під рукою, прихований від

допитливих очей! Чи може бути потайний хід під килимом?

На самому килимі не було жодних ознак порізів, але тим не менш, він був знятий з цвяхів і припіднятий. При детальному огляді підлоги не було виявлено нічого підозрілого.

— Звідки ти знаєш, що прохід саме в цій кімнаті? — запитав Отто.

— Я в цьому абсолютно впевнений! — відповів Макс.

— Тоді залишається тільки дослідити стелю, — відповів Отто, застрибуючи на стілець.

Його ідея полягала в тому, щоб піднятися до люстри і вдарити по її центру рукояттю свого револьвера.

Однак не встиг він ухопитися за позолочену люстру, як вона, на його превеликий подив, опустилася під його рукою. Стеля розсунулася, і з'явилася широка щілина, з якої вниз, на рівень з підлогою, з'їхала легка сталева драбина, що приводилася в дію автоматично.

Це було явне запрошення піднятися.

— Ось він! Ходімо! — спокійно сказав Макс і одразу ж почав підніматися по драбині, а за ним і його друг.

Розділ XVIII

Серцевина горіха

Верхівка сталеві драбини була прикріплена біля самої стіни круглої камери, не маючи жодного зв'язку із зовнішнім світом. Тут була б повна темрява, якби не сліпуче біле світло, що струменіло крізь товсте скло, закріплене в центрі дубової підлоги. За чистотою і блиском його можна було б порівняти з місяцем, коли він перебуває у своїй повній красі.

У цих німих і безоких стінах панувала цілковита тиша. Двоє молодих людей уявили себе в гробниці.

Але перед тим, як нахилитися над склом, Макс на мить завагався. Він досяг своєї мети! Таємниця, заради якої він приїхав до Штальштадту, ось-ось відкриється йому!

Це відчуття, однак, незабаром минуло. Разом з Отто вони стали на коліна біля диска і зазирали в камеру під ним.

Жахливе і несподіване видовище зустрівало їхні здивовані погляди.

Скляний диск, опуклий з обох боків, утворював лінзу, яка безмірно збільшувала в розмірах всі об'єкти, що потрапляли в неї.

Тут була таємна лабораторія пана Шульца. Інтенсивні відблиски, що пронизували диск, немов від ліхтаря маяка, йшли від подвійної електричної лампи, яка все ще горіла у своєму безповітряному ковпаку, безперервно живлячись від потужного вольтового стовпа.

Посеред кімнати, нерухома, як мармур, і надзвичайно збільшена заломленням

лінзи, сиділа людська постать.

Шматки та осколки снарядів були розкидані на землі навколо цієї примари.

У цьому не було жодних сумнівів! Це був сам герр Шульц, якого можна було впізнати по його жахливому оскаленому роті та блискучим зубам; але великанський герр Шульц, задихнувся і замерз від дії лютого холоду, спричиненого вибухом однієї з його жахливих машин війни.

Сталевий Король сидів за столом, тримаючи в руці величезне перо, схоже на спис, ніби писав. Якби не кам'яний блиск його розширених очей і стулений рот, він здався б живим. Тут цей жахливий труп пролежав цілий місяць, прихований від усіх очей, і тепер був виявлений, як мамонт, що віками ховався в льодовиках полярних регіонів. Все навколо нього замерзло: реагенти в банках, вода в приймачах, ртуть у резервуарах!

Незважаючи на жах цього видовища, першою думкою Макса було задоволення від того, що їм пощастило спостерігати за інтер'єром лябораторії ззовні, бо якби вони з Отто зайшли всередину, то, безсумнівно, були б убиті.

Макс незабаром здогадався, як сталася ця страшна аварія, коли помітив, що осколки, розкидані на землі, були маленькими шматочками скла. Він знав, що внутрішній корпус задушливих снарядів пана Шульца містив рідку вугільну кислоту і що для того, щоб протистояти величезному тиску, він був виготовлений із загартованого скла, яке в десять-дванадцять разів перевищує звичайну міцність; великий недолік цього нового винаходу, однак, полягає в тому, що за якоюсь таємничою дією воно часто раптово лопається без жодної видимої причини, що, очевидно, і сталося. Можливо, внутрішній тиск допоміг спровокувати вибух снаряду, розміщеного в лябораторії; у всякому разі, кислота, що вилася, повернувшись у газоподібний стан, викликала страшне пониження температури навколишнього середовища, аж до ста градусів нижче нуля.

Наслідки були справді моторошні. Смерть застала пана Шульца зненацька в тому положенні, в якому він перебував під час вибуху, і в одну мить він перетворився на лід.

Однією з обставин, яку Макс особливо відзначив, було те, що на момент своєї смерті Сталевий Король займався письмовою діяльністю.

Що було написано на аркуші паперу, що лежав під під цією омертвілою рукою? Цікаво було б дізнатися останню думку і прочитати останні слова такої людини.

Складність полягала в тому, щоб дістати папір. Ідея розбити диск, щоб спуститися в лябораторію, не допускалася ні на мить. Газ негайно вирвався б назовні і задушив би кожну живу істоту. Не можна було наражати себе на небезпеку раптової смерті лише заради задоволення своєї цікавості. Тому Макс, побачивши, що напис, як і все інше, було так чудово збільшене і яскраво освітлене, спробував прочитати його здалеку. Добре знаючи почерк пана Шульца, він з деякими труднощами нарешті розгледів наступні рядки.

За звичкою пана Шульца, це був радше наказ, ніж інструкція.

"Наказ до Б. К. Р. З. випередити заплановану експедицію проти Франквілля на два тижні. Як тільки цей наказ буде отримано, дотримуйтесь заходів, які я розробив; цього

разу вони повинні бути всеохоплюючими і повними. Не змінюйте ні на йоту того, що я ухвалив. Я хочу, щоб за два тижні Франквілль став містом мертвих, без жодного живого мешканця. Я сподіваюся на сучасні Помпеї, які будуть одночасно жахом і подивом для всього світу. Якщо мої накази будуть виконані належним чином, цей результат буде неминучим.

Ви надішлете мені тіла доктора Сарразіна і Макса Брукмана. Я хочу їх одержати.

Шуль..."

Підпис був незавершеним, не вистачало останньої "ц" і звичного розмаху.

Макс і Отто німо і нерухомо дивилися на це дивне видовище, відчуючи себе так, ніби були свідками звернення якогось злого генія.

Але настав час покинути похмуру сцену, і двоє друзів, охоплені суперечливими почуттями, спустилися з кімнати над лабораторією.

Там, у цій темній гробниці, коли електричний струм зникне, лампа згасне, труп Сталевого Короля залишиться самотнім, висохлим, як мумія фараона, якого двадцять століть не перетворили на порошок!

Годиною пізніше, звільнивши Сигімера, який, здавалося, не знав, що робити зі своєю свободою, Отто і Макс покинули Штальштадт і повернулися до Франквілля, куди вони прибули того ж вечора.

Доктор Сарразін був зайнятий у своєму кабінеті, коли йому повідомили про повернення двох молодих людей.

— Скажіть їм пройти! — вигукнув він. — Заходьте швидше!

— Ну? — сказав він, як тільки друзі постали перед ним.

— Докторе, — відповів Макс, — новини, які ми привезли із Штальштадту, надовго заспокоять Ваш розум. Пана Шульца більше немає! Герр Шульц мертвий!

— Мертвий! — вигукнув доктор Сарразін.

Добрий чоловік замислився на кілька хвилин, не промовивши більше жодного слова.

— Мій любий друже, — сказав він нарешті, — чи можете Ви зрозуміти, що ця новина, яка повинна була б викликати у мене радість, оскільки вона позбавляє нас страху перед тим, чого я найбільше боюся – перед війною, найнесправедливішою, найнерозумнішою війною, про яку я коли-небудь чув! Чи можете Ви зрозуміти, як, всупереч усякому розуму, вона змушує моє серце боліти? О, чому людина з таким могутнім інтелектом зробила себе нашим ворогом? Чому він не використав свої рідкісні інтелектуальні здібності на благо своїх ближніх? Скільки мудрости було втрачено, яка була б такою цінною, якби вона була пов'язана з нами і використовувалася для спільної мети! Усе це одразу вразило мене, коли Ви сказали: "Герр Шульц мертвий"; а тепер розкажіть мені все, що Ви знаєте про цю несподівану подію.

— Герр Шульц, — відповів Макс, — знайшов свою смерть у таємничій лабораторії, яку він з такою диявольською винахідливістю намагався зробити недоступною для всіх посторонніх. Ніхто, крім нього самого, не знав про її існування, і, відповідно, ніхто не міг проникнути туди, щоб надати йому допомогу. Він став жертвою дивовижної

концентрації всіх своїх плянів у власних руках, на які так помилково покладався. Волею Провидіння його бажання бути самому ключем до всіх своїх проєктів обернулося на власну загибель!

— Инакше й бути не могло! — відповів доктор Сарразін. — Пан Шульц почав з абсолютно неправильної речі. Бо, справді, хіба не найкращий уряд той, в якому вождя, після його смерти, можна найлегше замінити, і який продовжуватиме працювати безперебійно, завдяки тому, що всі механізми відкриті й видимі?

— Ось побачите, докторе, — сказав Макс, — як усе, що сталося в Штальштадті, підтверджує Ваші слова. Ми застали пана Шульца за його письмовим столом, тим центральним пунктом, звідки виходили всі ті накази, яким так беззаперечно підкорялося Сталеве Місто, і які ніхто навіть не мріяв оскаржувати. Смерть залишила йому всі ознаки життя, так що на мить мені здалося, що привид заговорить до нас! Але винахідник загинув від власного винаходу! Його вбило одним зі снарядів, якими він сподівався знищити наше місто, саме тоді, коли він підписував своє ім'я під наказом про наше винищення! Послухайте!

І Макс прочитав вголос копію тих жахливих слів, написаних паном Шульцом.

Тоді він додав, — Найбільшим доказом смерти пана Шульца, навіть якби ми його не побачили, є те, що все навколо нього перестало жити. У Штальштадті ніщо не дихає. Як у палаці сплячої красуні, дрімота призупинила все життя і заарештувала кожен рух. Наслідки смерти господаря поширилися не лише на слуг, але й на техніку.

— Так, — відповів доктор Сарразін, — ми бачимо в цьому Божу справедливість! Гер Шульц загинув, потураючи своїй ненависті до нас і підбурюючи до нападу з такою безмежною злобою.

— Це правда, — відповів Макс, — але зараз, докторе, давайте залишимо минуле і будемо думати тільки про сьогодні. Смерть пана Шульца хоч і несе нам мир, але призводить до краху чудового бізнесу, який він створив. Засліплений своїм успіхом і ненавистю до Франції та Вас, він постачав велику кількість гармат і зброї будь-кому, хто міг би бути нашим ворогом, не отримуючи достатніх гарантій. Незважаючи на це, і хоча виплата всіх його боргів займе багато часу, я вірю, що сильна рука зможе знову поставити Штальштадт на ноги і обернути на добру справу все, що до цього часу використовувалося на зло. У пана Шульца є лише один ймовірний спадкоємець, лікарю, і це Ви.

Не можна допустити, щоб його праця повністю пропала. У цьому світі надто поширена думка, що єдиною вигодою, яку можна отримати від суперника, є його повне знищення. Насправді це не так, і я сподіваюся, що Ви погодитеся зі мною, що, навпаки, наш обов'язок — намагатися врятувати від цієї величезної катастрофи все, що може бути використано на благо людства. Тепер я готовий повністю присвятити себе цьому завданню.

— Макс має рацію, — сказав Отто, взявши друга за руку, — і я теж готовий працювати під його керівництвом, якщо мій батько дасть на це згоду.

— Безумовно дозволяю, мої дорогі хлопці, — відповів доктор Сарразін. — Так,

Максе, капіталу нам не бракуватиме, і завдяки тобі я сподіваюся мати у відродженому Штальштадті такий арсенал, що відтепер нікому в світі не спаде на думку напасти на нас! А оскільки ми будемо найсильнішими, то мусимо водночас намагатися бути і найсправедливішими, мусимо поширювати блага миру і справедливості навкруги. Ах, Максе, які чарівні мрії! І коли я відчуваю, що з твоєю допомогою я можу виконати хоча б частину з них, я запитую себе, чому так, чому у мене немає двох синів! Чому ти не брат Отто! Коли ми втрьох працюємо разом, здається, що немає нічого неможливого!

Розділ XIX

Сімейна справа

Можливо, в ході цієї щирої оповіді ми не були достатньо відвертими щодо особистих справ тих, хто відігравав у ній таку важливу роль. Тому зараз ми можемо зупинитися, щоб розповісти про них кілька подробиць.

Слід визнати, що добрий лікар не був настільки захоплений ідеєю колективного суспільства, щоб об'єднати в ньому добробут окремих людей. Тому його вразила раптова блідість, яка охопила обличчя Макса, коли він вимовляв свої останні слова. Він намагався прочитати в очах юнака причину цієї раптової емоції. Мовчання старшого чоловіка, здавалося, запитувало інженера, ніби він очікував, що той заговорить, але Макс, опанувавши себе великим зусиллям, одразу ж відновив самовладання. Його обличчя знову набуло природного відтінку, а погляд став таким, як у людини, яка очікує продовження цікавої бесіди.

Доктор Сарразін, злегка збентежений цим удаваним спокоєм, підійшов до свого молодого друга і звичним жестом поклав руку йому на зап'ястя, так само, як і пацієнтові, чий пульс він хотів тихо, ненав'язливо промацати.

Макс невимушено сприйняв це, не помітивши намірів лікаря і не розімкнув губ.

— Любий мій Максе, — зауважив літній чоловік, — відкладемо розмову про майбутню долю Штальштадту на пізніше. Бо хоч ми й присягалися трудитися над поліпшенням становища людства, нам не заборонено також перейматися долею тих, кого ми любимо, тих, хто найближче до нас. Що ж, гадаю, настав час розповісти Вам, що відповіла нещодавно молода дівчина, ім'я якої я зараз назву, своїм батькові й матері, коли вже в двадцяте за цей рік їй зробили пропозицію руки і серця.

— Пропозиції були здебільшого такі, що навіть найбільш вибагливі не мали б причини від них відмовитися, але ця молода жінка завжди казала: "Ні!".

У цей момент Макс різким рухом висмикнув свою руку з долоні лікаря, а той, ніби задоволений станом здоров'я свого пацієнта, і не помітивши, що його рука і його впевненість зникли, спокійно продовжив свою розповідь.

— "Ну, а тепер, просто скажи мені причину цих постійних відмов. Освіта, статки, посада, гарна зовнішність – все це є. Чому ж це рішення "ні", таке рішуче і швидке, на пропозиції, які ти навіть не завдаєш собі клопоту хоч трохи обдумати? Зазвичай ти не

буваєш такою категоричною!" – сказала мати, звертаючись до дівчини, про яку я говорю.

— На це дівчина вирішила говорити чітко і відверто, і тому відповіла: "Я кажу "ні" з такою ж щирістю, з якою сказала б "так", любі мамо, якби це "так" йшло справді від мого серця. Я згодна з Вами, що кілька сватань, які Ви мені запропонували, є цілком виїмковими; але, крім того, що я переконана, що більшість з тих пропозицій були адресовані більше тому, кого вважають найкращим, тобто найбагатшим сватом у місті, ніж мені самій, і що ця думка не спонукає мене сказати "так", я наважусь сказати Вам, якщо Ви цього бажаєте, що жодна з цих пропозицій не є тією, на яку я сподіваюся, на яку я все ще очікую і якої, на жаль, мені, можливо, доведеться довго чекати, якщо вона взагалі коли-небудь прийде!"

— "Що, моя люба", — здивовано вимовила мати, — "ти..."

— Вона не закінчила цього речення, бо не знала, як його доказати, і в розгубленості обернулася до свого чоловіка, поглядом, який явно благав про допомогу і пораду.

Однак, оскільки він не мав наміру втручатися в дискусію між матір'ю і дочкою, поки не проллється трохи більше світла на цю тему, він натягнув на себе вигляд недорозуміння і так добре прикинувся, що бідна дівчина, почервонівши від збентеження і, можливо, трохи розсердившись, раптом вирішила вийти з цього з чистою совістю.

— "Я сказала, любі мамо," – продовжувала вона, – що пропозиція, на яку я сподіваюся, може затягтися на довгий час, а можливо, взагалі ніколи не надійде. Додам, що ця затримка, хоч і така невизначена, не завдасть мені болю і не здивує мене. Я маю велику прикрість бути дуже багатою, а він, на пропозицію котрого я сподіваюся, дуже бідний, отже, він не зробить її, і він має слухність. Йому слід почекати."

— "Чому б нам не поговорити," – сказала мати, бажаючи, мабуть, завадити дочці вимовити слова, які вона боялася почути.

— Тоді втрутився батько.

— "Люба моя," — сказав він лагідно, взявши руки дружини в свої, — "не може ж мати, яку так поважає її дочка, без наслідків постійно в її присутності співати дифірамби гарному, вродливому хлопцеві, який від самого її народження став майже членом родини; увагу кожного звертати на твердість його характеру; розповідати, що захоплюється тим, що говорить цей чоловік, коли він має нагоду, у свою чергу, похвалитися своїм неабияким розумом, або з почуттям говорить про тисячі доказів відданості! Якби дівчина, побачивши цього юнака, якого так шанували і батько, і мати, не захопилася ним сама, вона не виконала б свого поклику!"

— "О, батьку!" – вигукнула дівчина, кидаючись в обійми матері, щоб приховати свою розгубленість, — "якщо ти здогадався, навіщо ти змусив мене говорити!"

— "Навіщо?" — відповів батько, — "навіщо, як не для того, щоб мати радість чути тебе, моя люба, щоб ще більше переконатися, що я не помилився, щоб нарешті сказати тобі, що ми з матір'ю схвалюємо твій вибір, що твоє серце віддане туди, куди ми

бажали; а щоб позбавити бідного і гордого чоловіка від пропозиції, перед якою він відчуває неохоту, я зроблю це сам, так, зроблю, тому що я прочитав його серце, так само, як прочитав твоє! Тож заспокойся! При першій же сприятливій нагоді я запитаю Макса, чи не хотів би він стати моїм зятем!"

Захоплений зненацька цим раптовим проявом, Макс схопився на ноги, наче підштовхнутий пружиною. Отто мовчки схопив його за руку, а доктор Сарразін простягнув йому свої руки. Молодий ельзасець був блідий як смерть. Але хіба не так іноді виглядає щастя, коли воно без попередження вривається в сильне серце!

Розділ XX

Підсумки

Франквілль, звільнений від усіх тривог, у мирі з сусідами, добре керований, щасливий, завдяки хорошим манерам своїх мешканців, процвітає. Його успіх настільки справедливо заслужений, що не викликає заздрощів, а його сила змушує поважати навіть найбільш войовничих.

Під залізним правлінням пана Шульца Сталеве Місто було жахливою мануфактурою, організованим джерелом руйнування; але завдяки Максу Брукману ліквідація його боргів відбулася без втрат для всіх, і Штальштадт перетворився на центр виробництва, неперевершений жодною іншою компанією.

Рік тому Макс став щасливим чоловіком Жаннетти, а нещодавно до їхнього благополуччя додалося народження дитини.

Щодо Отто, то він ґалантно працював під керівництвом свого шваґра і підтримував усі його старання. Його сестра сподівається незабаром побачити його одруженим на своїй подрузі, чий здоровий глузд вбереже її чоловіка від будь-якого рецидиву.

Бажання лікаря і його дружини здійснилися, і, якщо висловитися коротко, вони перебувають у zenіті щастя і навіть слави, якщо слава коли-небудь входила в програму їхніх чесних амбіцій.

Тепер ми можемо бути впевнені, що майбутнє залежить від зусиль доктора Сарразіна та Макса Брукмана, і що приклад Франквілля та Штальштадта, як взірцевого міста і мануфактури, не буде втрачений для майбутніх поколінь.